

Игуменарија манастира Хиландара пре и после пожара 1711. године

СЛОБОДАН М. НЕНАДОВИЋ

Увод

Игуменаријом манастира Хиландара назива се зграда која се пружа од старе трпезарије краља Милутина (односно Немање) до хиландарског конака који је зидан од 1814. до 1846. године. Она је само један члан у низу свих грађевина које образују манастирски комплекс. У односу на цркву краља Милутина, она је са његове северне стране, с тим што је њен јужни део ближи припрати кнеза Лазара (сл. 1).

Име је добила по томе што су у њој становали игумани манастира Хиландара, који су управљали њиме док је још манастир имао општежително уређење. Но и после, кад је манастир увео идиоритмијско уређење, у њој су становали проигумани манастира Хиландара. И једни и други боравили су углавном у њеним најбољим келијама, које су се налазиле на вишим спратовима. Али, осим игумана и проигумана, у игуменарији су становали и други монаси, који су могли имати нека друга послушања. То су обично били дохијари, понекад и библиотекари, еклесијарси. Када је сазидан последњи велики хиландарски конак, онај из 1814—1846. године, који је био намењен за управну службу (епитропија), за пријем гостију (фандарик), онда су неки проигумани становали и у овој другој згради, јер је она имала такође лепе и удобне келије.

Осим келија за становање, игуменарија је имала и просторије за друге манастирске потребе, углавном економске. Оне су се налазиле у најнижим деловима зграде, у подрумима и приземљу.

Дворишно лице игуменарије данас делује као једна стилска целина и спада у најлепше фасаде хиландарских грађевина (сл. 14, 16). Својевремено смо проучили и том приликом уочили, рашчланили и објаснили развој хиландарских грађевина Јужне (руске) мале. Тада смо утврдили да на њима има више фаза грађења, које су настале пре и после пожара 1722. године, у коме су изгореле све хиландарске зграде од пирга св. Саве до пирга св. Ђорђа.¹ Исти процес обнављања одвијао се и на игуменарији, која је изгорела са својим келијама читаву деценију пре него што је пожар захватио Јужну малу. Да би се потпуно схватио настанак тих грађевина и могао сагледати развој хиландарског манастирског комплекса, било је разумно размотрити најпре процес постанка игуменарије, јер је она изгорела

пре зграда Јужне мале. Искуства која су коришћена у обнови Јужне мале после пожара 1722. године већ су стечена на игуменарији, која је обновљена пре обнове конака Јужне мале. На жалост, стицајем прилика, тек смо сада у могућности да овој проблему посветимо пажњу, јер је и он захтевао дугогодишња испитивања у Хиландару и техничка снимања игуменарије, као што се радило и приликом испитивања Јужне мале.

Записи и натписи о грађењу игуменарије

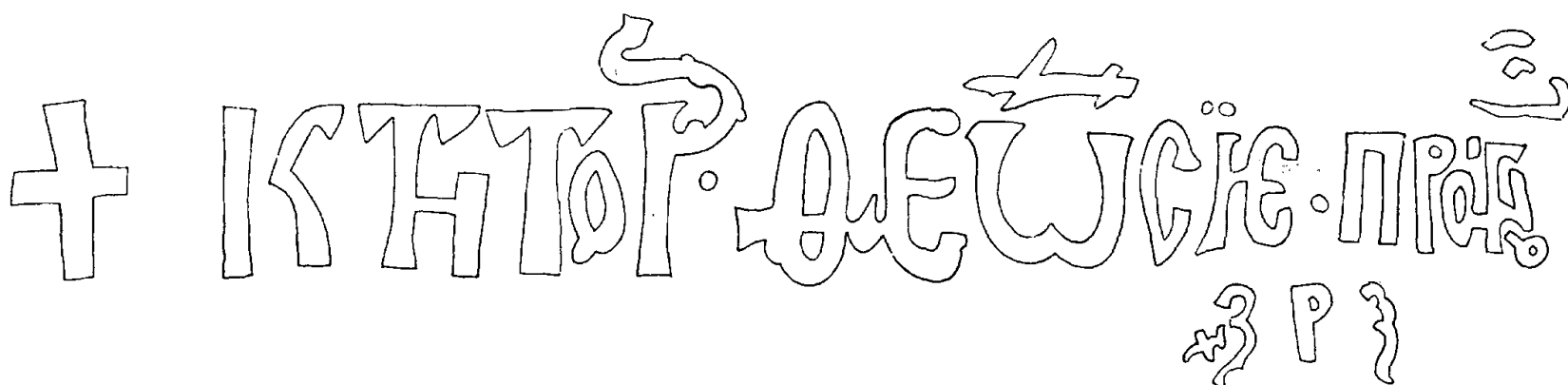
Скоро на свим грађевинама манастира Хиландара постоје камене плоче са текстовима у којима се спомињу лица која су наређивала градњу или за чије се време градило. Негде су узидане камене плоче само са годинама које означавају завршетак радова. Каткада су године узидане опекама, а некада су само исписане бојом.

Игуменарија је хиландарска грађевина на којој постоји највећи број историјских података о многим лицима која су заслужна за њен настанак. Та лица се називају и њеним ктиторима, јер су дала своје новчане прилоге, или су то игумани и проигумани који су за време грађења управљали Хиландаром. Осим натписа на каменим плочама, постоји и неколико година без икаквог објашњења. Оне су на местима са којих јасно говоре о завршетку грађења, обично испод кровних венаца. Постоји чак и један изванредан декоративан натпис на грчком језику, чија су слова изведена на стари византијски начин, опекама које су насатице узиђиване.

Сви ови подаци налазе се већином на дворишној фасади игуменарије али има их и на унутрашњим површинама, углавном изнад улаза у параклисе св. Саве и св. Димитрија. Сви натписи су из прве половине XVII до краја XIX века. Навешћемо их хронолошким редом:

Најстарији натпис је од узиданих опека. Налази се на северном делу игуменарије изнад лучних отвора првог спрата, ближе цркви св.

¹ С. М. Ненадовић, *Хиландарски копаци у јужној мали пре и после пожара 1722. године*, Хиландарски зборник 5 (Београд 1983) 215—256, са 28 цртежа и 15 фотографија.

Сл. 2. Натпис на каменој плочи ктитора игуменарије манастира Хиландара проигумана Теодосија из 1652. године

Fig. 2. Inscription sur la plaque en pierre du ktitor de l'higouménarie au monastère de Hilandar, prohigoumène Théodose, datant de 1652.

Саве и св. Димитрија. Он је на грчком језику и гласи:

„+ ΕΤΗΣ ΖΩΜΗ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ(ΩΝ)ΤΟΣ ΘΕΩΔΟΣΙΟΥ“²,

а у слободнијем преводу:

„Године 7148 (1639/40) за време игумана Теодосија“ (сл. 13).²

Други натпис је опет о Теодосију, али сада проигуману и ктитору. Урезан је у камену плочу, која је узидана у дворишни зид с унутрашње стране трећег спрата јужног дела игуменарије. Плоча је до самог зида параклиса св. Димитрија. На њој пише: „+ ктитор · Θεωσίη · προίγ8 3ρξ“ тј. „Ктитор Теодосије проигуман 7160“, односно 1652. године (сл. 2).

Трећи натпис је такође на каменој плочи. Она је узидана у спољну страну дворишног зида изнад првог спрата јужног дела игуменарије, до цркве св. Саве и св. Димитрија. У плочу је урезано следеће:

„+ Вѣѣто 3ξ · ρ · ξ ·“

понови се игуменарија · при игумен8 вигтор8“

тј. „Године 1652. понови се игуменарија при игуману Виктору“ (сл. 3).³

Четврти запис била би 1777. година узидана од опека испод самог венца дворишног зида

северног дела грађевине, а до конака из 1814— 1846. године.

Пети запис је 1778. година уклесана на каменој плочи испод венца цркве св. Саве и св. Димитрија, на јужном углу.

Шести запис је на троспратном еркери јужног дела игуменарије, испод саме стрехе еркера на северном углу. Ту су записане две године једна испод друге: горе 1779, а доле 1891.

Осим ових записа, споља изнад улазних врата параклиса св. Саве постоји камена плоча са следећим текстом:

„Сѣи ѣтъи храм стѣла Саввы сѣрвскаго, согра^Аиса с'ке-
ламидоннѣ8 ѣже преже ѣзгорѣвши, паки ѡвиовѣшасѣ,
ктиторством дѣара кѣрь хаци ѣома кѣрь ѣѣдора ѣ
кѣрь хаци Нѣколаѣ, сынѡвъ кѣрь хаци Цѣна из Ђидина.“

² Контролу преписа натписа извршио је др Г. Суботић, који је дао и превод са грчког, на чему сам му веома захвалан.

³ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, бр. 1484, Београд 1902.

Сл. 3. Натпис на каменој плочи узиданој у дворишни зид игуменарије манастира Хиландара

Fig. 3. Inscription sur la plaque de pierre encastrée dans le mur de l'higouménarie face à la cour

СѢН СТЫЙ ХРІ СЛА СЪКЪСІ СРБСКАГО, СОГРѢСА Г'КЕЛІАМИ ДОНІЗУ НЖЕ
ПРЕЖДЕ ИЗГОРѢШІ, ПАКИ ШЕНОВІСА. КТИТОРЪ ТѢ ДѢЛА КЪРЪ ХАН, ДОМЪ
КЪРЪ ДРОДОРА И КЪРЪ ХАН НІКОЛАА, ПЫНШЕЗ КЪРЪ ХАН ЦЕНА, ИЗ ВІДІНА.
И ШЕМО КОПКИШНЦА, СОЗДАША КТИТОРИ, ЧОРБАИ КЪРЪ ТЕРЪ, И СЫН ІГО
КЪРЪ ДѢБРЕ. ТАКО И ДОЛЪ ЦЕРКОВЪ СЪАГО В: МНКА ДІМІТІА, ШЕНОВІСА
ОБЩО ТОГО СЕЛА, НАСТОАНИѢ КЪ ПО НАДНА, КЪ Х: ВКА, КЪ Х: ІЕНА, ИЪ ПЕТКА МОДОВЕНКА.

450A

Сл. 4. Натпис изнад улазних врата параклиса св. Саве у манастиру Хиландару из 1779. год. Натпис се односи на обнову игуменарије и садржи имена ктитора и места одакле су. У натпису се још каже да су ћелије погореле.

Fig. 4. Inscription surmontant la porte d'entrée du parecclesion dédié à saint Sava au monastère de Chilandar. L'inscription datant de 1778 se rapporte à la rénovation de l'igouménarie et contient les noms des ktitors et de leurs pays natals. Il y est dit aussi que les cellules furent incendiées.

И шт село Копкишница, создаша ктитори, чорбаи кѣрѣ герѣ, и сын егѣ кѣрѣ дѣбре тако и долъ церковъ сѣаго в: Мѣнка Дімитріа, шеновѣса общо того сѣла, настоа-
нем кѣрѣ поп наѣдина, кѣрѣх: в'ака, кѣрѣ х. инѣ, и кѣрѣ
пѣтка модовѣнка.

а ф ѣ ѣ (1774. година)⁴ (сл. 44).

Најзад, изнад врата цркве св. Димитрија написано је бојом следеће:

„Благоволеніем шца и сына и свѣтагоу доуха созда са и оукраси се сен свѣтлыи храм с.в. мѣченика Ді-
митріа и окрест кѣліе иждивеніем общим шт село
Копкишница изволеніем кѣрѣ поп = наѣдина кѣрѣ х.в'ака,
кѣрѣ х. ненка, кѣрѣ х. стана и кѣрѣ петка модовѣнка, на-
стоаеніем же проиискеѣфѣлаза проиѣшмена господина
кѣрѣ Данила в'ѣфѣ ± а.ѣ.ѣ.ѣ. месеца сѣтем. ѣѣ. ден.“⁵

Љ. Стојановић наводи још, по Порфирију Успенском, да на параклису св. Саве постоји следећи натпис:

„Согрѣди са въ 1779 году съ келіаами донизу иже
прежде изгорѣвшіи.“⁶

Технички опис данашњег стања игуменарије

Данашња зграда хиландарске игуменарије је веома сложена грађевина. На њој и са дворишне и са спољне стране, уочавамо три целине. Први део се простира од цркве, односно параклиса, св. Саве и св. Димитрија, до старе трпезарије краља Милутина. Други део је црква са два параклиса, од којих је горњи посвећен св. Сави Српском, а доњи св. Димитрију. Трећи део грађевине је између цркве и конака који је зидан од 1814. до 1846. године.

Црква својом дворишном фасадом стоји у истој равни са оба дела грађевине јужно и северно од ње. Међутим, она је од ових делова, одвојена двема спојницама које се јасно уочавају. Спојница између цркве и јужног дела је неправилна (сл. 14). Она показује да је дворишни зид јужног дела грађевине до параклиса био обрушен кад је зидана црква.

Спојница између цркве и северног дела игуменарије је сасвим равна. Она показује да је северни део био сазиан и завршен, па је уз њега дозидана црква.

Најзад, овде треба указати и на спојницу између игуменарије, тј. њеног северног краја, и конака зиданог 1814—1846. године. Та спојница је исто тако неправилна као и спојница између цркве и јужног дела, што показује да је дворишни зид игуменарије био на северном крају порушен кад је дозиђиван нови конак. Зато су та два зида уклопљена на исти начин као и зид цркве са зидом јужног дела игуменарије (сл. 14, 15).

Подужни зидови оба дела игуменарије сустичу се под извесним тупим углом. Због тога се дворишна фасада ломи благо по средини, а исто тако и спољна фасада према манастирској башти. Осим тога, ни спратни подови нису у истим нивоима. Ниво подова јужног дела нижи је за око 1,20 m од нивоа подова северног дела, па је и цела јужна зграда нижа од северне, јер им ни завршни венци испод кровова нису у истој висини (сл. 10, 14).

С обзиром да, на игуменарији има врло много специфичних техничких елемената, који јасно показују њен развојни пут до данашњих дана, најбоље ће бити да дамо тачан приказ свих њених основа, кроз подруме и спратове.

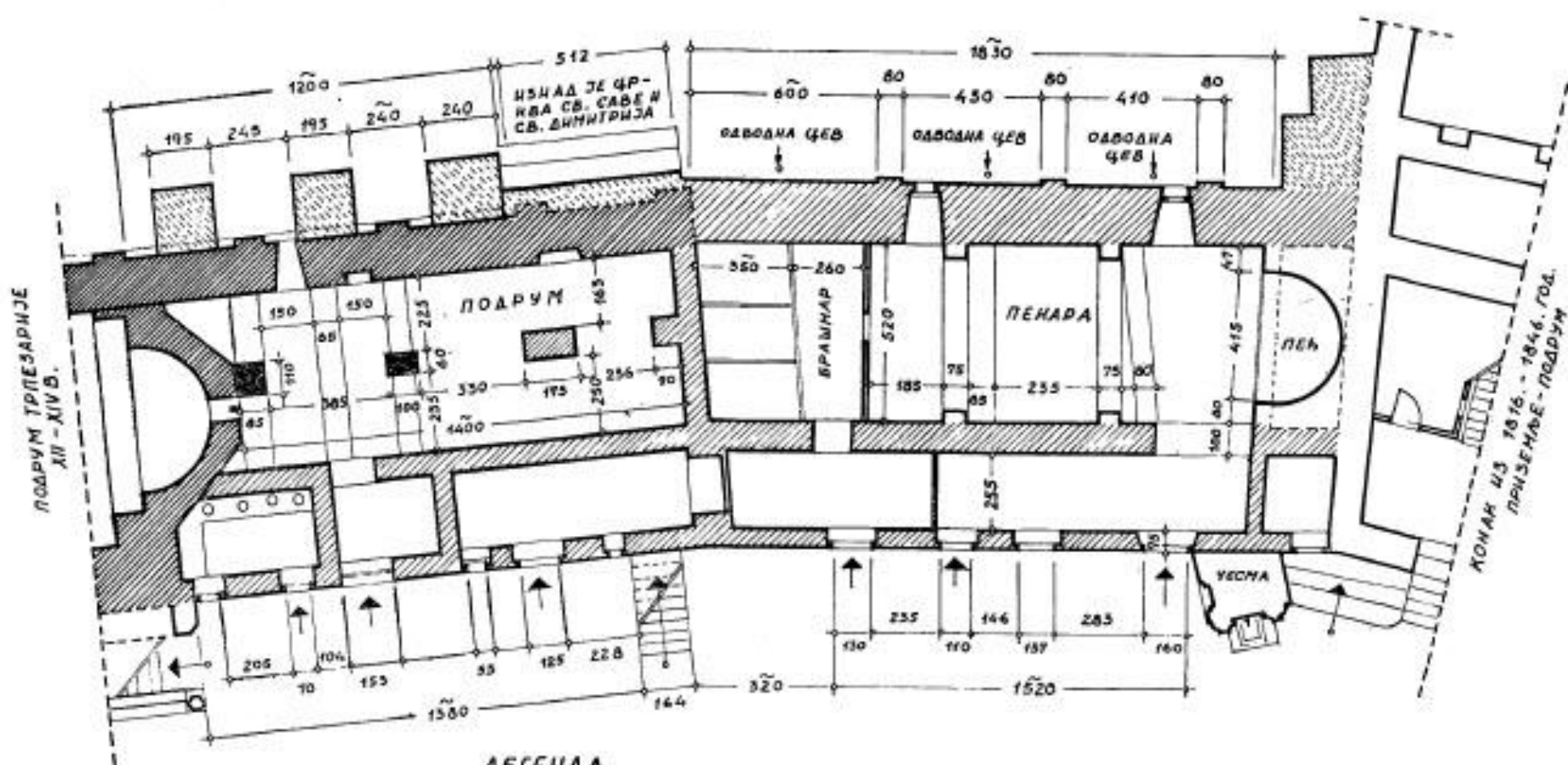
1. Основа подрума јужног дела, пекаре северног дела и првог спрата изнад пекаре (сл. 5, 6).

Подрум игуменарије подељен је попречним пуним масивним зидом на два дела: на подрум јужног дела и на подрум северног дела. Тај

⁴ Љ. Стојановић, *нав. дело*, књ. V, бр. 8530, Београд 1925.

⁵ Љ. Стојановић, *нав. дело*, књ. V, бр. 8529,

⁶ Љ. Стојановић, *нав. дело*, књ. II, бр. 3491, Београд 1903.

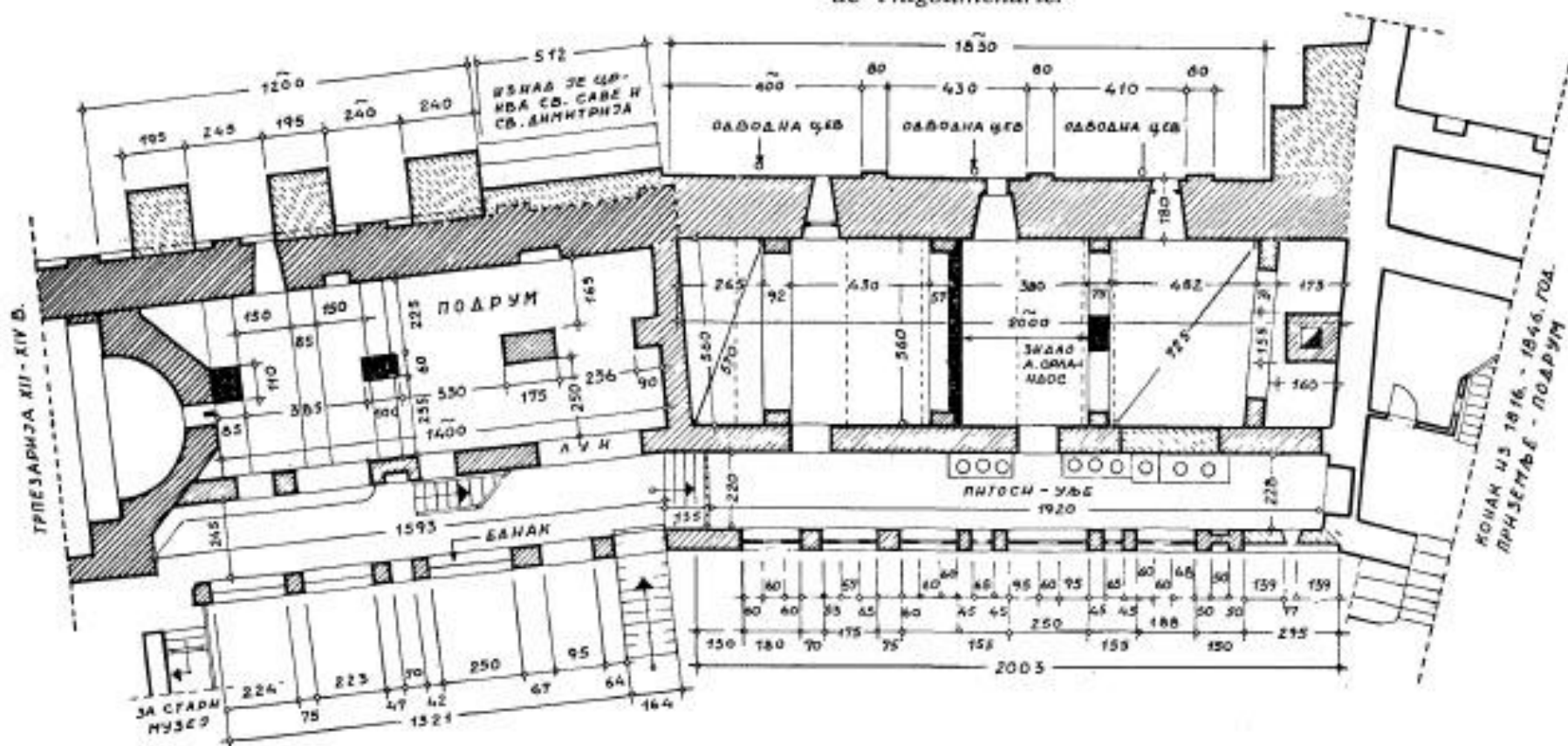

ЛЕГЕНДА

- ЗИДОВИ ИЗ XII-XIV ВЕКА
- ЗИДОВИ ИЗ 1639. ГОД.
- ЗИДОВИ ПОСЛЕ 1900. ГОД.
- ЗИДАО А. ОРЛАНДОС ОКО 1950. ГОД.

Сл. 5. Основа подрума јужног дела игуменарије манастира Хиландара и пекаре у подруму северног дела игуменарије

Fig. 5. Plan de la cave de la partie sud de l'igouménarie au monastère de Hilandar et de la boulangerie située dans la cave de la partie nord de l'igouménarie.

ЛЕГЕНДА

- ЗИДОВИ ИЗ XII-XIV ВЕКА
- ЗИДОВИ ИЗ 1639. ГОД.
- ЗИДОВИ ПОСЛЕ 1900. ГОД.
- ЗИДАО А. ОРЛАНДОС ОКО 1950. ГОД.

Сл. 6. Основа подрума јужног дела игуменарије манастира Хиландара (иста као на сл. 5) и првог спрата северног дела игуменарије изнад пекаре

Fig. 6. Plan de la cave de la partie sud de l'igouménarie au monastère de Hilandar (identique à celui de la fig. 5) et du premier étage de la partie nord de l'igouménarie au-dessus de la boulangerie.

зид налази се тачно према прелому игуменарије.

Оба дела имају по три подужна зида, који се такође леме. Унутрашњи подужни зид није по средини подрума. Он је удаљен од дворишног зида око 2,55 m, а од спољног око 5,20 m. Таквим положајем средњег зида одређен је и будући положај спратних зидова, као и општа диспозиција површина за коришћење келија.

Сви зидови су пуни и масивни, али су различите дебљине. Дворишни зид је најтањи (око 75 cm). Зидан је углавном притесаним каменом. Средњи зид је дебљи (у северном делу 0,95—1,0 m, а у јужном 0,80 m) и такође је зидан притесаним каменом. Спољни зид је најдебљи, јер је то био одбрамбени зид манастира (у северном делу игумарије дебљина му је 1,80 m, а у јужном око 1,60 m). Зидан је такође ломљеним и притесаним каменом.

У јужни део подрума залази целим својим простором апсида трпезарије. По средини ширег простора јужног дела су два слободна ступца — један призидан уз апсиду, а други уз попречни зид. Ступци су различитог пресека: 60x100 cm, 110x175 cm, 90x110 cm и 110x85 cm. У том делу подрума су и три лука. Два лука су у ствари подупрта ступцима, а само је један лук између средњег и спољног зида.

Спољни зид овог јужног дела, са спољне стране, према манастирској башти, има три видљива плитка пиластра, преко којих су лукови озидани опеком (сл. 10, 11, 12). Ови пиластри и лукови су исти као и пиластри и лукови који се налазе на спољном зиду трпезарије, па припадају и истом времену. Заправо, они се само настављају, јер је то исти спољни зид. Вероватно постоји још један пиластар, заклоњен контрфором, који је касније подигнут да би се обезбедио спољни зид припрате цркве.

И спољни зид северног дела има такође три пиластра. Они иду само до спрата и не носе никакве лукове (сл. 10).

Уза спољни зид јужног дела призидана су и три снажна ступца. Два су пресека 1,95 X x2,00 m, а трећи 2,00x2,40 m. Такође и према параклисима св. Саве и св. Димитрија подигнут је целом ширином потпорни зид (контрфор), јер се параклиси налазе изнад овог дела подрума.

Северни део подрума нема по средини ступце као јужни, већ само два попречна лука. У њему је данас манастирска пекара с уграђеном пећи за печење хлеба. Једним танким попречним зидом овај простор је подељен на два дела. У већем делу је пећ и у њему се спрема тесто за хлеб. У мањем су наћве за брашно.

Подрум северног дела игуменарије подељен је по висини таваницом на два дела: приземни, у коме је пекара, и спратни, у коме данас нема ништа. Подрумски простор јужног дела није по висини дељен као северни, већ је је-

динствен. Простор изнад пекаре има четири попречна лука. Испод једног од њих сазидан је у новије доба стубац ради обезбеђења. Туда пролази и велики димњак пекаре (сл. 5, 6).

Подрум јужног дела служио је и као манастирска дохијарница. Данас се питоси за уље налазе и у ходнику према дворишту северног дела.

У дворишном зиду ових најнижих просторија су разни отвори: врата и прозори (сл. 13). Они су отворани према потреби и без неког реда. Међутим, у нивоу простора изнад пекаре је низ отвора који су засведени луковима од опеке (сл. 14). Они нису исте ширине, нити су у истом нивоу. На јужном делу су три већа отвора ширине од 2,23 m до 2,50 m и један мањи, широк свега 0,95 m. Такође је луком засведен и отвор кроз који се каменим степеницама пење у ходник јужног и северног дела. У северном делу је шест отвора. Три су приближне ширине од око 1,80 m; један је широк 2,50; m, а један чак 2,95 m. Између четири лука северног дела су још три мала прозорска отвора, који су засведени преломљеним луковима, а један такав је и на јужном делу.

Спољна страна овог дела дворишног зида, у коме су поменути отвори, зидана је декоративно. Између лукова су опеком изведени разни орнаменти. То је углавном видљиво само на северном делу игуменарије, док се на јужном данас не види. Овај северни део завршен је најзад фризом од опека поређаних у облику рибе кости, а на делу до цркве је и поменути декоративни натпис од опека на грчком језику (сл. 18).

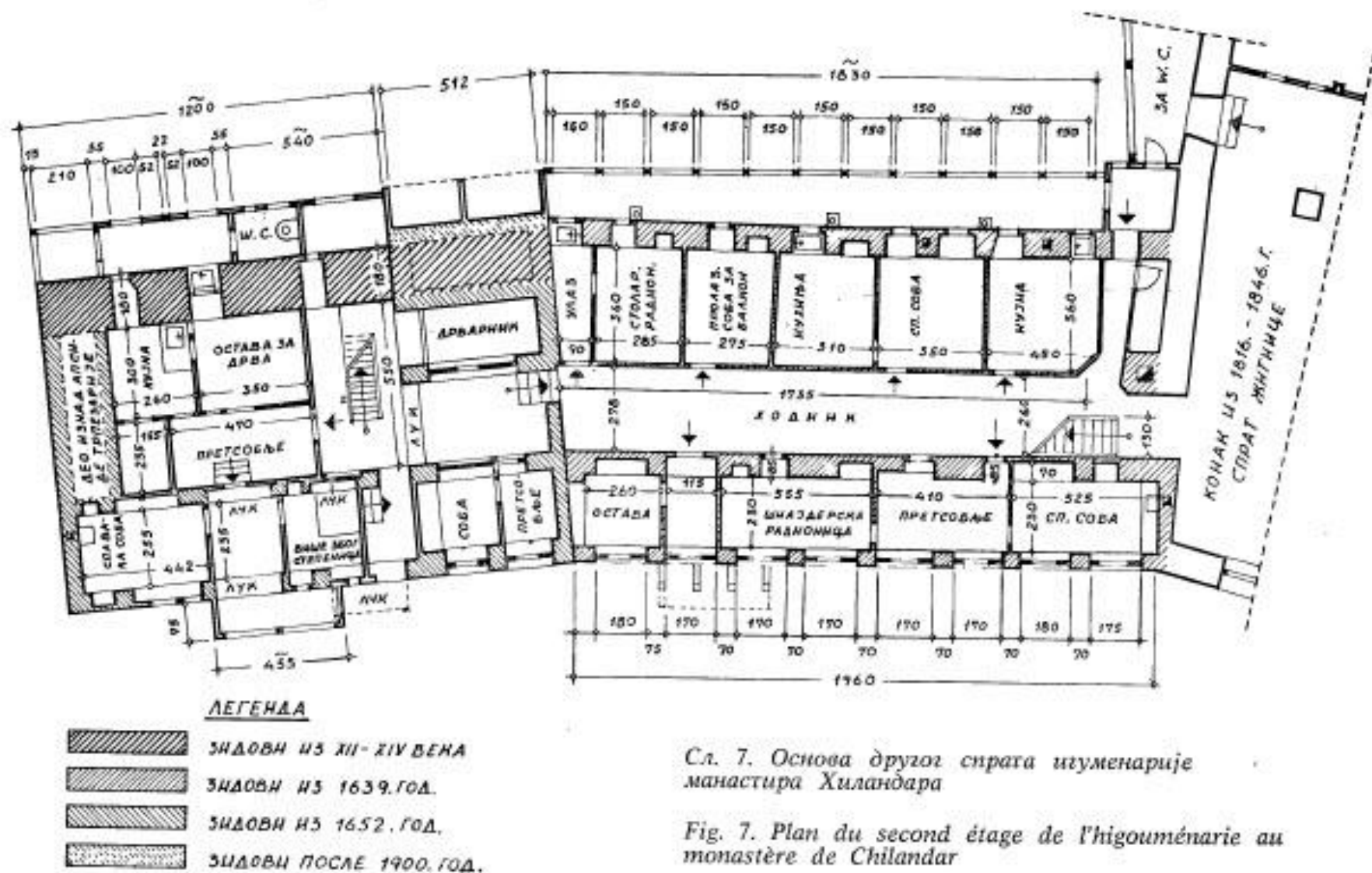
Сви отвори северног дела су данас зазидани танким зидовима дебљине око 15 cm. У њима су остављени прозори правоугаоног облика. Последњи отвор до конака из 1814— 1846. године зазидан је пунијим каменим зидом и у њему је остављен мањи узани прозорски отвор. Полукружни отвори доњег јужног дела нису зазиђивани. Они су остали у првобитном стању.

2. Основа другог спрата (сл. 7).

И у јужном делу и у северном делу другог спрата налазе се келије за становање. У јужном делу је само једна келија, док је у северном делу више просторија, које се различито користе. У средњем делу, испод параклиса, такође су три мање просторије, које се различито користе. У овом делу већ је оформљена основа за подизање параклиса.

У основи је уочљиво да се подужни пуни масивни зидови настављају и у овом спрату. Средњи зид почива на зиду испод њега у подруму, па је и даље удаљен од спољњег дворишног свега 2,30 метара.

Међутим, просторије у северном и јужном делу образоване су сасвим различито. У северном делу, иза средњег зида, по средини је

ходник. Из њега се улази у просторије, које су у низу, једна поред друге, и поред дворишног и поред спољног зида према башти. Просторије према дворишту добијене су очигледно адаптацијом, када су велики полукружни отвори зазидани танким зидовима. У њима су, као и на спрату ниже, остављени прозорски отвори правоугаоног облика (сл. 14).

Тај средњи ходник наставља се и испод параклиса, све до келије у јужном делу, која заузима целу површину од дворишног до спољног подужног зида. Али и у њој се јасно види да су простори према дворишту добијени адаптацијом и зазиђивањем спољних лукова. У средњем зиду се налазе такође луци. Еркер према дворишној страни, изнад кога су још два спрата, очигледно је овде накалемљен, јер није функционално и логично повезан са просторијом иза њега, као што ћемо видети код виших спратова.

Иначе, сви остали преградни зидови су танки, највише 15 см. Грађени су од лаког дрвеног бондрука.

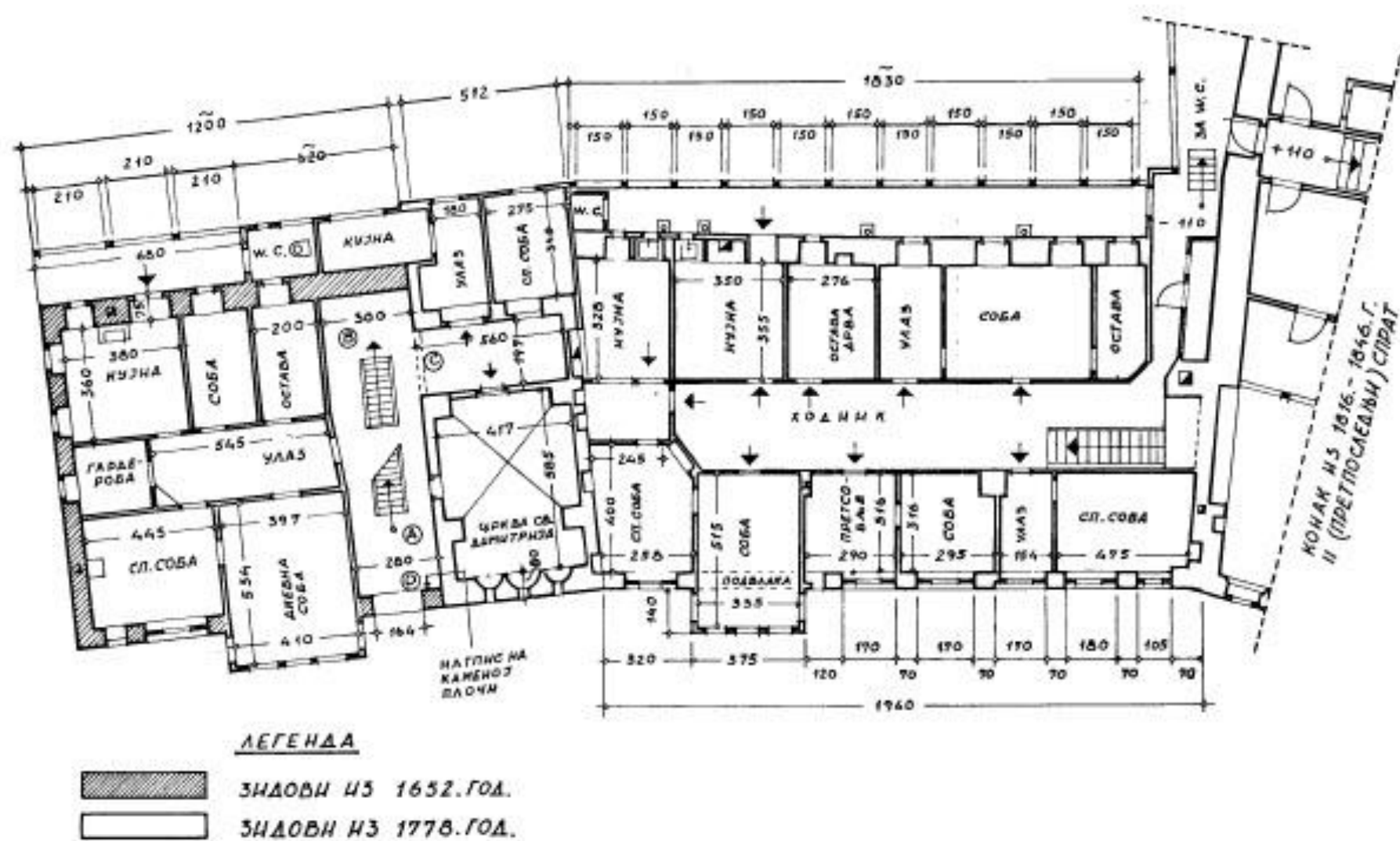
Међутим, веома је важан један технички детаљ, који је различит код оба дела: спољни зид према башти јужног дела игуменарије дебео је целих 1,80 m, а исти зид северног дела само 1,00 метар.

Северни део игуменарије има данас уз овај спољни зид према башти отворен трем са стубовима, док је сличан трем на јужном делу зазидан лаким бондручним зидовима.

3. Основа трећег спрата (сл. 8).

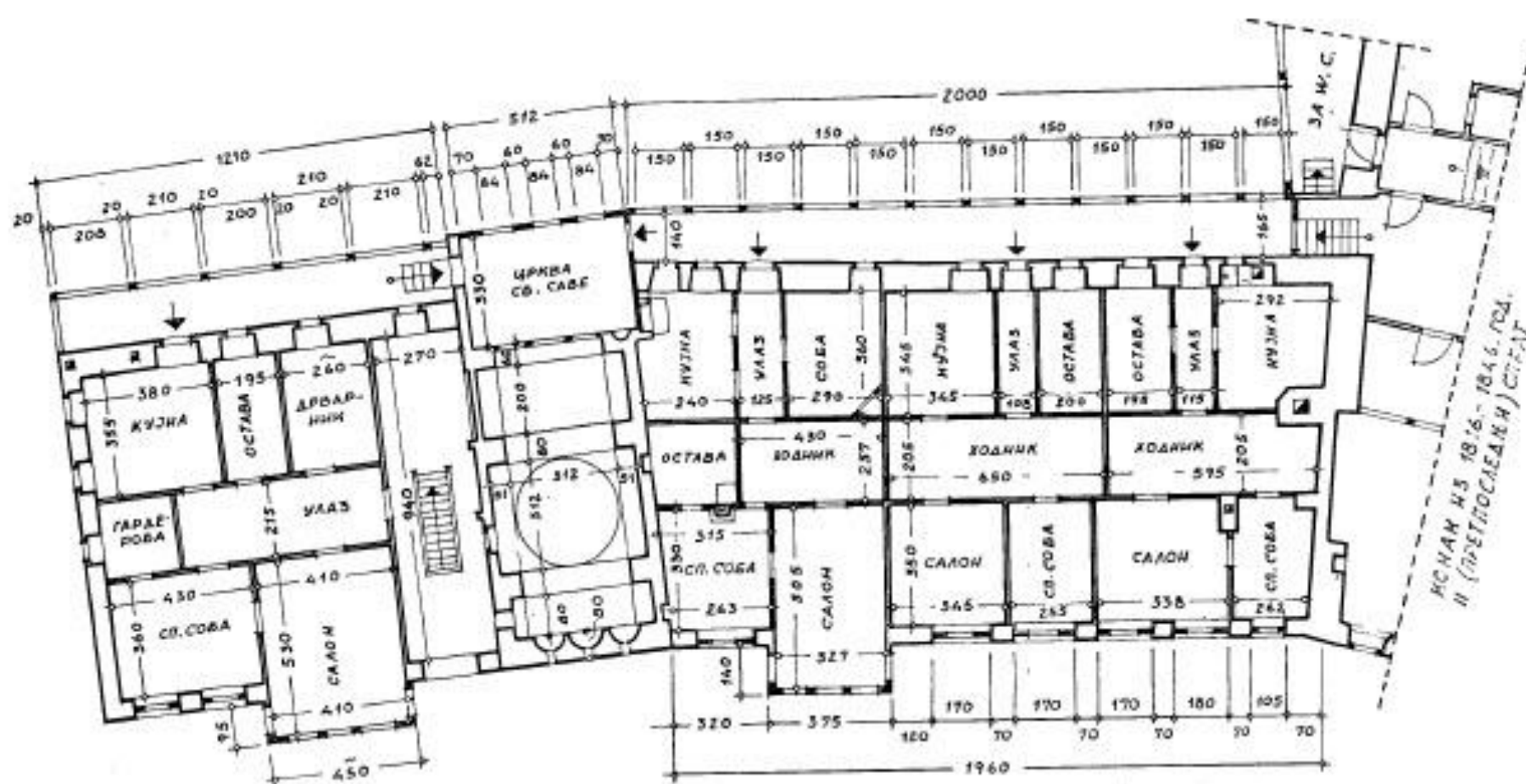
У овом спрату налази се параклис св. Димитрија, а у северном и јужном делу игуменарије су келије за становање. У погледу технике грађења овај спрат се битно разликује од доњег. У њему више нема средњег масивног зида ни у јужном ни у северном делу. Сви преградни зидови су танки, по 15 см, и саграђени од лаког дрвеног бондрука. И спољни зидови су прилично тањи од спољних зидова доњег спрата. Дебљина зида према башти и у једном и у другом делу игуменарије износи по 75 центиметара.

Међутим, формирање просторија, односно келија, битно се разликује. У северном делу задржан је ходник по средини, а собе, кухиње и оставе образују низ поред зидова. У јужном делу је само једна келија, али она заузима цео простор од дворишног зида до зида према башти. Ова келија има дневну и спаваћу собу, које су окренуте дворишту, односно цркви и источној страни. Кухиња и оставе окренуте су према башти, тј. западној страни. Оваква оријентација просторија говори о веома промишљеном распореду и познавању функционалности. Дневна соба је уз то истурена ка дворишту преко еркера, који је овде дошао сасвим логично и види се да је уклопљен у распоред просторија, за разлику од оног на нижем спрату. Исто је тако логично решен и еркер на северном делу игуменарије.

Сл. 8. Основа трећег спрата игуменарије манастира Хиландара

Fig. 8. Plan du troisième étage de l'igouménarie au monastère de Chilandar

Сл. 9. Основа четвртог спрата игуменарије манастира Хиландара

Fig. 9. Plan du quatrième étage de l'igouménarie au monastère de Chilandar

Полукружни отвори према дворишту и овде су зазидани танким зидовима као и на првом спрату. У њима су правоугаони прозорски отвори.

Са спољне стране према башти северни део игуменарије има отворен трем на стубовима (сл. 10). Сличан трем је и на јужном делу, али је само до половине затворен.

Принцип комуницирања у целом манастиру је да се може несметано пролазити у свим спратним нивоима из једне зграде у другу и да не мора да се излази у порту ради преласка у другу зграду. То је био случај и са оба доња спрата игуменарије. Међутим, због положаја параклиса св. Димитрија, на овом спрату та комуникација није остварена, што је реткост у Хиландару.

4. Основа четвртог спрата (сл. 9).

У конструктивном погледу овај спрат је грађен исто као и доњи. У њему такође не постоји масиван средњи зид, што је и разумљиво, јер га нема ни у нижем спрату. Сви преградни зидови су танки, лаке бондручне конструкције, са око 15 cm ширине.

У овом спрату је параклис св. Саве. Он има кубе и са западне стране једну просторију правоугаоног облика, као неку врсту припрате.⁷

У оба дела игуменарије су келије за становање. У јужном делу је келија скоро истог распореда као и она на трећем спрату. Међутим, келије у северном делу игуменарије пројектоване су на сасвим други начин од келија трећег спрата. То су углавном двособни станови, са кухињом и оставом. Има их свега три и простиру се од једног спољног зида до другог. Свака келија има засебан улаз са отвореног трема према башти. Оријентација просторија и овде је правилна: собе су окренуте ка дворишту, а кухиње и оставе према башти.

На овоме спрату преко припрате цркве св. Саве могуће је без сметњи ићи из једног дела игуменарије у други, а другим степеницама повезана је и са осталим зградама.

Према просторијама са дворишне стране су лучни отвори, као и на доњем спрату. Они су такође зазидани танким зидовима у којима су правоугани прозори.

Промене у архитектури трмова игуменарије који су према башти.

На северном делу игуменарије, од цркве св. Саве и св. Димитрија па до конака из 1814—1846. године, на спољном зиду према башти, сва три последња спрата имају отворене трмове, што смо видели у опису основа (сл. 10). Ти трмови су из 1974. године, кад су стари дрвени трмови замењени армираним бетонским. Армиране бетонске конзоле испуштене су

из зидова и оне носе армирану бетонску плочу, као и танке армиране бетонске стубове. Стубови су споља обложени даскама те изгледају као да су дрвени. Једино су ограде дрвене. Мотив на огради преузет је са унутрашњег дрвеног трема манастирске штифуларнице.⁸ Најнижи трем је подупрт дрвеним косницама, који су ту постављени из чисто стилских разлога.

У исто време кад су ови трмови направљени, и на јужном делу игуменарије порушени су стари трмови и изграђени нови, не сасвим отворени, па је тај део игуменарије добио изглед као на сл. 10. Наиме, само према последњем спрату задржана је иста концепција потпуно отвореног трема. На нижем спрату половина трема до параклиса је затворена, а друга половина је отворена. На најнижем спрату цео трем је затворен. Конструктивни принцип изградње с армираним бетоном и овде је примењен, само је бетон маскиран да се не види.

Испод овог последњег спрата постоје и данас она три тешка ступца која делимично покривају следеће аркаде што се настављају на аркаде старе трпезарије. Ови ступци сазидани су нешто мало пре 1900. године, јер се на једном фотографском снимку из тога времена не виде.

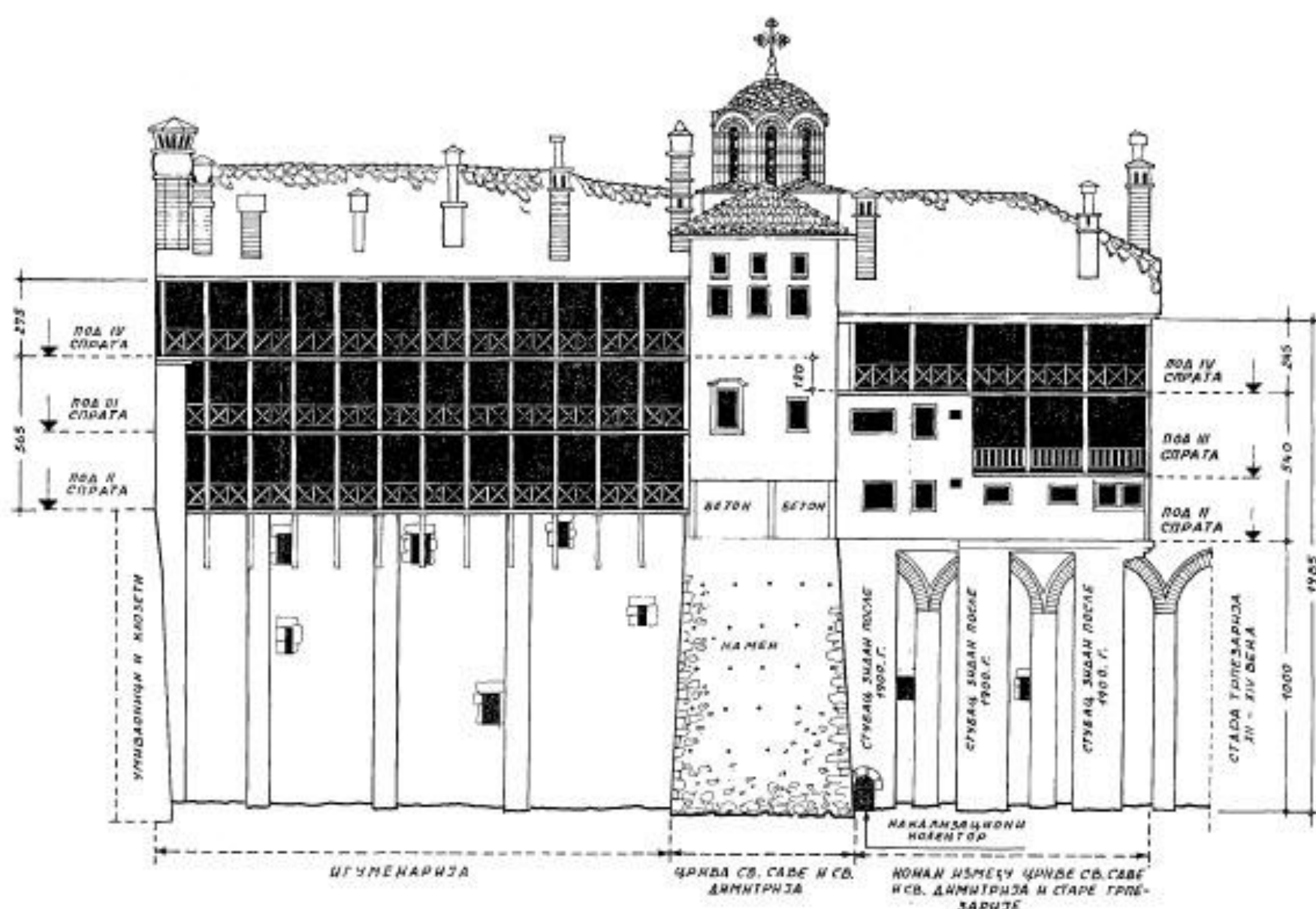
Са ове стране према цркви св. Саве и св. Димитрија, као што смо већ видели, подигнут је један контрфор од камена, ломљеног и притесаног, којим је подупрт спољни зид припрате. И ово обезбеђење вероватно датира из времена око 1900. године. Међутим, 1960—1961. године, пре грађења отворених трмова, порушен је цео овај спољни зид параклиса, заједно са кровом изнад припрате. Нов зид на армираној бетонској конструкцији, са три конзоле које се и данас виде, сазидан је углавном са мањим изменама у архитектури.

Изглед игуменарије према башти непосредно пре радова из 1974. године види се на сл. 11. То стање битно се разликује од новог, разлог замене старих конструкција била је њихова дотрајалост. На северном делу, према последњем спрату, целом дужином пружао се трем, који није био отворен, већ затворен, односно застакљен прозорима између дрвених стубова. Доњи део трема испод прозора имао је пуну ограду од дасака (сл. 11).

На нижем спрату је само према средини био остатак трема са свега три дрвена стуба и скоро без икакве ограде. Лево и десно од овога остатка били су само дрвени косници којима је подупрт горњи застакљени трем.

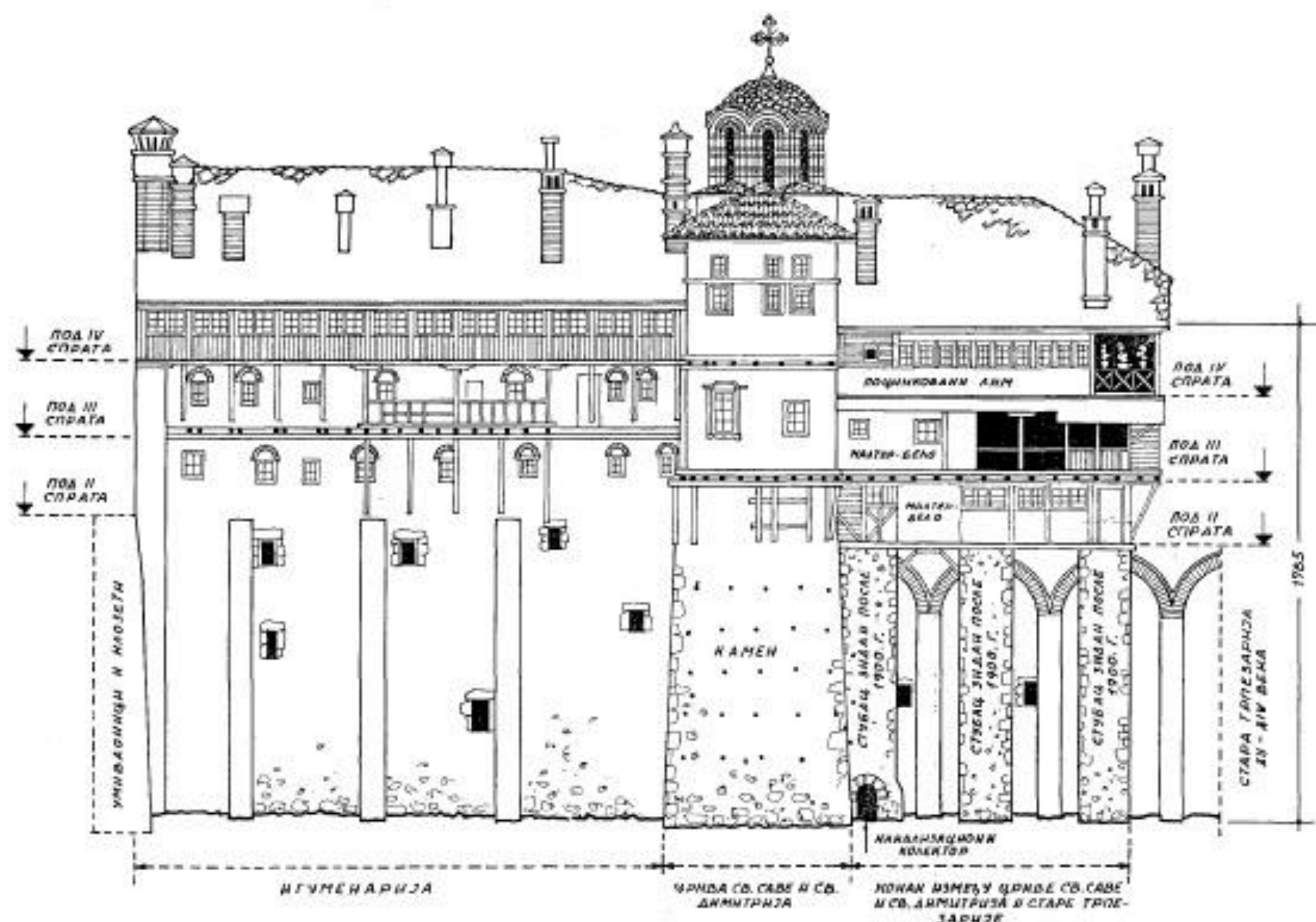
⁷ Разлика у нивоима подова између последњих спратова јужног и северног дела добијена је мерењем нивоа пода ове припрате и пода трема последњег спрата јужног дела игуменарије.

⁸ Штифуларницом се назива кухиња у којој се кувају само кафа или чај за монахе ујутру после литургије и за госте који се примају у епитропију (извршном органу манастирске управе).

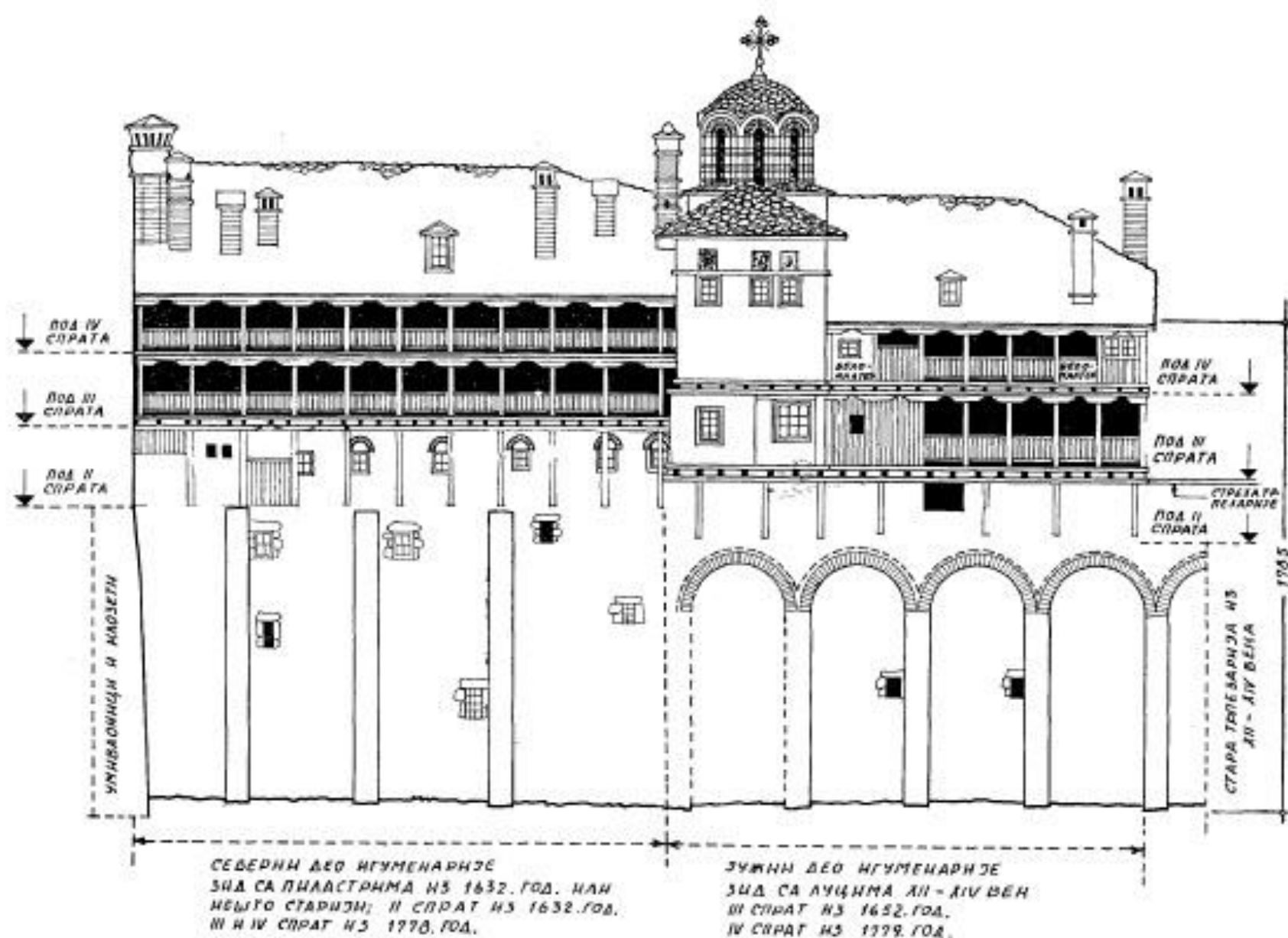
Сл. 10. Данашњи изглед игуменарије манастира Хиландара према манастирској башти

Fig. 10. Aspect actuel de l'igouménarie du monastère de Chilandar face au jardin du monastère

Сл. 11. Изглед игуменарије манастира Хиландара према манастирској башти који је претходио данашњем изгледу (стање пре 1974. године)

Fig. 11. Aspect de l'igouménarie du monastère de Chilandar face au jardin du monastère, antérieur à l'aspect actuel. Situation d'avant 1974.

Сл. 12. Реконструкција спољног изгледа игуменарије манастира Хиландара према манастирској башти у време обнове 1777—1779, а после пожара 1711. године

Fig. 12. Reconstitution de l'aspect extérieur de l'igouménarie du monastère de Chilandar face au jardin du monastère au moment de la rénovation de 1777/79, et après l'incendie de 1711.

Према најнижем спрату није било уопште трема, већ је ка средини горњег трема било само пет дрвених косника којима је био подупрт.

И на јужном делу игуменарије стање је било друкчије од данашњег (сл. 11). Трем највишег спрата био је затворен, осим на свом јужном крају. Трем нижег спрата био је затворен до половине, оне која је до параклиса, а друга је отворена. Али према тој другој половини трем је на јужном крају имао још један мало истурени део, као мали доклат. Најзад, на најнижем спрату трем је био затворен: половина до параклиса танким бондручним зидом, а друга половина застакљена као највиши тремови.

На делу испод параклиса виде се лепо дрвене конструкције. И распоред прозора је нешто друкчији од данашњег распореда.

Међутим, најстарији изглед игуменарије према башти из времена нешто мало пре 1900. године, реконструисали смо према једном фотографском снимку (сл. 12). Та реконструкција разликује се и од данашњег стања, и од стања које му је претходило.

На северном делу игуменарија је према два последња спрата имала отворене дрвене тремове. Они су били израђени онако као што су се у то доба градили дрвене конструкције. Дрвени стубови имали су јастуке, а ограда је била пуна, од тањих дасака. Нижи, доњи трем, био је подупрт косницима.

Трећи трем, према још нижем спрату, није постојао. Према том спрату била је истурена на северном крају мања дрвена конструкција са три стуба. Она је била затворена даскама. Ту је била вероватно или нека остава или нужник.

На јужном делу игуменарије била су такође само два дрвена трема испред највиших спратова. Трећи, нижи спрат, није имао трем, већ су према њему били косници којима је био подупрт трем вишег спрата.

Оба горња трема била су за два поља између стубова затворена даскама, а највиши је био за једно поље затворен прозорима на супротном крају.

Као што се види, у то доба нису била сазидаана ни она три тешка камена ступца, па су слепе аркаде биле видљиве (сл. 12).

На параклисима је стање углавном исто, с малом променом на прозорима нижег параклиса, св. Димитрија.

Кровни покривач на припрати параклиса био је од камених плоча све до 1960. године. Када је спољни зид почео да се спушта под великим теретом плоча, најпре је био подухваћен контрфором, а касније армираном бетонском конструкцијом. Зид је добио данашњи изглед, а плоче су скинуте и замењене нешто лакшим покривачем, ћерамидом.

Постанак игуменарије

О грађењу игуменарије писао је Порфирије Успенски 1871. године. Он је обишао Хиландар 1846. године, па све што је рекао односи се на стање из тог времена. Он каже да је западни део келија, онај ближе саборном храму, сазидан 1640. године, али је изгорео 1711. године и нови сазидан 1777. и 1778. године.⁹ И поред великог броја лепих и доста исцрпних података о изградњи и прошлости игуменарије које нам је Успенски оставио, постоји доста проблема које треба решити да би се сагледале све развојне фазе ове грађевине и овог дела Хиландара од XIV до XIX века. На основу свег досадашњег излагања ми ћемо покушати да прикажемо и објаснимо тај развој:

1. Раздобље од XIV века до грађења игумана Теодосија 1640—1652. године.
2. Грађење игумана Теодосија 1640—1652. године.
3. Пожар 1711. године и стање после пожара.
4. Обнова игуменарије после пожара 1711. године, односно процес обнове 1777—1779. године.
5. Стање игуменарије у XIX и XX веку.

1. Раздобље од XIV века до грађења игумана Теодосија 1640—1652. године

Стање грађевине пре XIV века нећемо разматрати, јер за сада немамо на њој неких материјалних података. Међутим, оне податке о којима ће бити речи, сасвим сигурно можемо ставити у сам почетак XIV века, али они могу бити и старији.

У XIV веку није постојала грађевина која би се простирала испод сва три дела данашње игуменарије — јужног дела, параклиса св. Саве и св. Димитрија и северног дела — већ само испод данашњег јужног дела и параклиса св. Саве и св. Димитрија. Ово се може прихватити као сасвим сигурно, јер за то има више доказа. Наиме, у основи подрума игуменарије (сл. 5) уочили смо два потпуно различита дела одвојена оним пуним преградним зидом. Као што смо видели, апсида старе трпезарије, у подруму, цела залази у јужни део игуменарије.

Други веома важан податак јесте да је спољни зид јужног дела игуменарије према башти, са плитким пиластрима и слепим луковима, наставак истог зида старе трпезарије. С таквом архитектуром овај зид вероватно се продужава и према делу који припада параклисима, а који је данас заклоњен оним много касније (око 1900. године) сазиданим контрфором. Због тога смо на нашој основи ту претпоставку исцртали тачкасто (сл. 5). Тај зид се на томе месту и завршавао, тачно према преградном зиду између јужног и северног дела подрума. Зид се сачувао све до другог спрата данашњих келија, односно до исте висине на делу према

старој трпезарији (сл. 12). То се види и по његовој архитектури, која се потпуно разликује од оне северног дела, и по веома различитој дебљини зидова на другом спрату (сл. 7). Као што смо већ навели, спољни зид јужног дела према башти на другом спрату дебео је 1,80 m, а спољни зид према башти северног дела дебео је на истом спрату свега 0,95—1,0 метар.

Прекидање тог најстаријег спољног манастирског зида баш на овоме месту поткрепљује претпоставку о простирању и Немањиног Хиландара, и Хиландара краља Милутина (сл. 1). Одавде би могао да се пружа некадањи манастирски зид право према пиргу св. Саве.

Док је ситуација у погледу првобитне очуваности спољног зида према башти сасвим јасна, то се не може рећи за дворишни и средњи зид. У којој су се мери и ти зидови сачували, ми не знамо. Можда су они били порушени до земље, а можда и нису.

О архитектури те грађевине ми такође данас ништа не знамо. Могло би се само претпоставити да је она била слична грађевинама Јужне мале, на основу чијих се извесних остатака може закључити да су и у најстарије време имале тремове према дворишту у облику зиданих аркада. Може се претпоставити да је то била она строга стилска византијска архитектура са којом смо се срили и код дворишне фасаде старе трпезарије. А она је била суседна грађевина игуменарије и вероватно су обе фасаде биле стилски повезане.

2. Грађење игумана Теодосија 1640—1652. године

Убрзо после Маричке битке 1371. године, Света Гора, а с њом и Хиландар, ушла је у домен турских освајања, а 1430. године и коначно потпала под турску власт.¹⁰ Од 1430. па све до 1640. године, дакле читаво два столећа, ми не знамо ништа о ономе шта се догађало са стамбеним грађевинама Хиландара, па и са игуменаријом. Већ смо код постанка грађевина Јужне мале могли да утврдимо да су нам грађевине Немањиног и Милутиновог Хиландара скоро сасвим непознате, јер су се само гдегде незнатно сачували њихови темељи.¹¹ Обнова Јужне мале везана је за име истога човека који је обновио и игуменарију. То је њен ктитор Теодосије.¹²

На самој игуменарији, као што смо видели, постоје три важна податка којима је одређено време када је обновљена први пут и означена су лица која су је обновила.

У првом натпису направљеном од опека на дворишној фасади северног дела игуменарије каже се кратко:

„Године 7148 (1639/40) за време игумана Теодосија.”

Из натписа произлази да је Теодосије био игуман манастира Хиландара када је почета и завршена обнова северног дела игуменарије.

Међутим, на каменој плочи која је узидана до параклиса св. Димитрија стоји:

„Ктитор Теодосије проигуман 7160", тј. 1652. године.

Повезујући ова два натписа можемо да закључимо да је Теодосије као игуман хиландарски започео обнову северног дела игуменарије 1639/40. године, или да је тада већ завршио градњу до постављања натписа. Затим је обнављао и јужни део игуменарије својим новцем, као ктитор, и тај део посла завршио 1652. године. У то време он није био више игуман, већ само проигуман.

Овакав закључак проистиче и из трећег записа на каменој плочи, у коме се каже:

„Године 1652. понови се игуменарија при игуману Виктору."

Игуман Виктор се не спомиње као ктитор: он је само манастирски игуман, за чијег је времена обнова игуменарије била завршена. *Према овим подацима може се још закључити да је обнова игуменарије трајала дванаест година.*

Поставља се питање можемо ли на основу данашњег стања да утврдимо како је изгледала ова обнова игуменарије? У вези с тиме можемо ли утврдити у каквом је стању Теодосије затекао игуменарију и у каквом је стању оставио, све док она није изгорела 1711. године?

У погледу јужног дела (укључујући и простор испод параклиса) околности су доста јасне. Све оно што смо навели да припада најкасније почетку XIV века и што се сачувало до данас, затекао је и Теодосије. Међутим, сама чињеница да је дошло до обнове игуменарије говори да је њено стање било рђаво. Да ли је грађевина била руинирана због дотрајалости, да ли је и она била жртва неког пожара, а можда и земљотреса, или је непријатељ порушио, ми то не знамо. У сваком случају, њен дворишни део, тј. дворишни зид, сигурно је страдао много више од спољног зида према башти.

Међутим, у погледу северног дела стање је далеко нејасније. *Ми не знамо да ли је Теодосије затекао остатке неке грађевине, која је била из времена пре његове обнове, или је он сазидао потпуно нову грађевину заједно са оним спољним зидом према башти до висине плитких пиластара, који су остали незавршени?* У овом погледу можда нам денивелација између ова два дела грађевине ипак нешто говори. Мајстори који су изводили ову обнову могли су да избегну ту денивелацију да су имали слободу рада, тј. да нису били нечим спречени. *То што их је у њиховом раду омело могли су бити остаци грађевине које су затекли.*

Али, следећи хронологију натписа о грађењу игуменарије, може се и друкчије претпоставити. Обнављање игуменарије започето је са северним делом. Ако је Теодосије започео да зида потпуно нову грађевину, која се само настављала на старији део из XIV века, онда

је то био много већи посао од обнављања јужног дела. У томе случају морао се зидати високи спољни зид, па је због тога можда требало и више времена за обнову игуменарије. Видели смо да је јужни део завршен тек дванаест година од почетка радова.

Зидање потпуно нове грађевине северног дела игуменарије указало би на још једну веома важну чињеницу у стварању хиландарског манастирског комплекса. *То би значило да је средином XVII века Хиландар почео да се шири на северној страни, а да је у то време почело да нестаје све оно што се налазило на северној страни хиландарске цркве, а што је припадало XIV веку.*

Ипак има један податак који показује да је Хиландар почео да се шири чак и раније, тј. и пре обнове игумана Теодосија. Тај податак је записан на каменој плочи која се налази на конаку подигнутом северно од пирга св. Саве. Његов приземни део сазидан је већ 1598. године, и то је најстарија записана година на данашњим хиландарским стамбеним грађевинама. Због тога смо ипак склони да верујемо како је Теодосије затекао нешто од неке старије грађевине и на северном делу игуменарије кад је започео да је обнавља пре 1640. године.

На основу свега изложеног, а највише на основу данашњег стања игуменарије, покушали смо да реконструишемо њен дворишни изглед који је Теодосије оставио за собом 1652. године (сл. 13).

На јужном делу игуменарије, сматрамо да су из Теодосијевог времена келије првог и другог спрата, које су изгореле у пожару 1711. године, како каже Порфирије Успенски.¹³ Доказ за то је камена плоча с унутрашње стране дворишног зида другог спрата келија.

Међутим, у реконструкцији овог дела има елемената који су изведени из данашњег стања, али има и елемената које смо морали да претпоставимо.

На првом спрату сви луком засведени отвори које смо нацртали сазидани су у време Теодосија. Сви су они и данас видљиви, осим што је онај до лукова испод параклиса св. Димитрија данас до половине зазидан и делом залази у простор келије који је покривен доксом. Други отвор, који је до њега, данас је саставни део келије, а цео је покривен доксом (сл. 14). Ово се нарочито лепо види из основе тога спрата.

⁹ *Первое путешествие въ атонскіе монастыри и скиты архимандрита, ныніѣ Епископа, Порфирия Успенскаго въ 1846 году, часть II-а, Кіевъ 1877,* стр. 8.

¹⁰ Д. Богдановић — В. Ђурић, — Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 134.

¹¹ С. Ненадовић, *Хиландарски конаци*, сл. 2, стр. 219.

¹² С. Ненадовић, *Хиландарски конаци*, сл. 16 и 17, стр. 234 и 235.

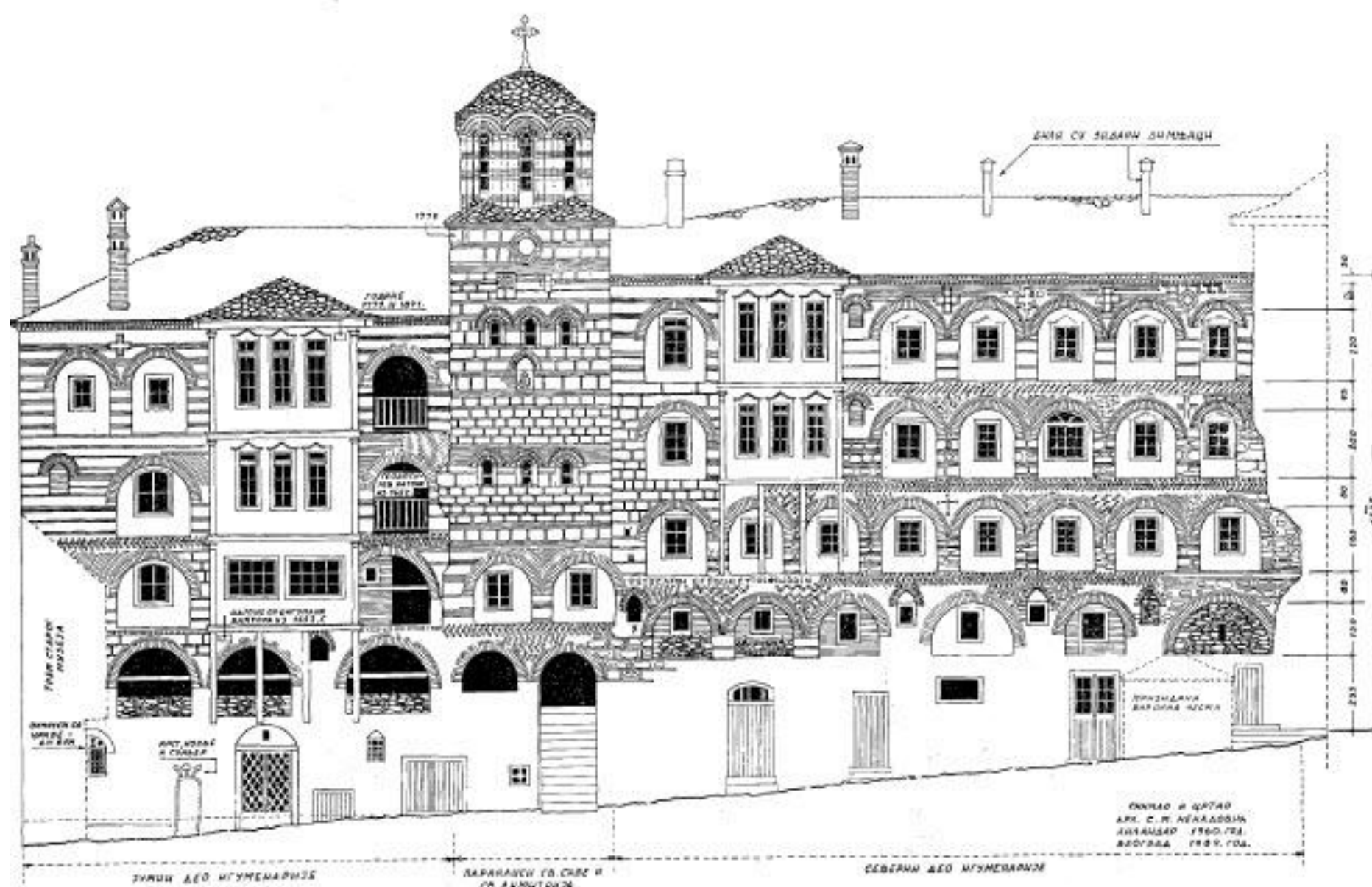
¹³ Успенски сматра да су у пожару 1711. године изгореле келије само јужног дела.

† ΕΤΕΛΕΑΡΗ ΕΙΓΩΜΕΝΕ ΕΥΤΟΣ ΘΕΩΑΟΡΙΩ

Сл. 13. Реконструкција двориног изгледа игуменарије манастира Хиландара после обнове игумана Теодосија изведене од 1639. до 1652. године

Fig. 13. Reconstitution de l'aspect de l'higouménarie au monastère de Chilandar face à la cour après la rénovation sous l'higoumène Théodose, effectuée entre 1639 et 1652.

Сл. 14. Данашњи дворини изглед игуменарије манастира Хиландара после последње обнове из 1777—1779. и радова из 1891. године

Fig. 14. Aspect actuel de l'higouménarie du monastère de Chilandar face à la cour après la dernière rénovation de 1777/78 et les travaux de 1891.

Што се тиче другог спрата, у њему немамо све елементе из времена Теодосијеве обнове. Нешто је, изгледа, било порушено у пожару 1711. године, а нешто је могло бити порушено и при изградњи параклиса св. Димитрија.

Данас на другоме спрату из времена Теодосија постоји само један велики луком засведени отвор истих димензија као и отвор на првом спрату испод њега. То је отвор лево од еркера (сл. 14). Такође постоји и отвор изнад првог спрата који је ужи од отвора испод њега. Он је десно од еркера. Од трећег средњег отвора нема никаквих трагова. Просторија келије у вези са еркером на овоме спрату правилно је пројектована.

Али један мали детаљ обраде фасаде око сачуваног отвора указује на то да је он постојао. Наиме, опеке око лука тога отвора ређане су тако да прате лук, а таквој декорацији морао је да одговара још један лук.

Поставља се питање да ли је он порушен у пожару 1711. године или је једноставно порушен због изградње еркера?

И на делу дворишног зида, који данас припада параклису св. Димитрија, претпоставили смо да су можда била два луковима засведена отвора, као и на првом спрату. Ово се наметало само собом, јер је јужни део игуменарије био засебна целина у односу на северни. Да су на томе делу зида постојали такви отвори може се донекле закључити и по орнаменту лучно ређаних опека, као и у претходном случају.

У реконструкцији дворишне фасаде северног дела нисмо морали ништа да претпостављамо. Сви лучни отвори које смо нацртали постоје и данас (сл. 13, 14). Али, и овај део фасаде има своје проблеме. Прво, може да се постави питање да ли горњи спрат аркада припада Теодосијевој обнови или не, јер се његов натпис од опека налази испод ових аркада, а изнад доњих? Било би нормално да је он сазидао и горњи спрат, па тек онда да стави натпис изнад њега, а испод кровног венца. Онда не би било сумње да и горњи спрат припада његовој обнови.

Осим тога лучни отвори горњег спрата су правилни и једнаких ширина. Они не прате ритам доњих лучних отвора, који су неједнаких ширина.

Ипак, ми сматрамо да и горњи низ аркада, са келијама, припада Теодосију, јер за то постоје веома јаки докази.

Главни доказ је постојање средњег пуног зида, који се повезује и наставља на исти такав зид јужног дела игуменарије (сл. 7). Положајем тог зида одређен је унутрашњи распоред просторија, односно келија. Наиме, између овог и дворишног зида био је мањи размак од 2,30 m, па је тај простор служио као отворен трем. Иза њега је био ходник, а просторије келија биле су окренуте према башти.

Касније, обновом после пожара, та се диспозиција потпуно мења.

И у обради спољне архитектуре, у декорацији, чини нам се да постоје елементи који говоре више у прилог томе да и овај спрат потиче из доба Теодосијевог обнављања игуменарије него из каснијег времена. Наиме, између горњег и доњег низа аркада је фриз од опека, које су поређане у облику риблије кости. На своме левом крају, до јужног дела, тај фриз се завршава Теодосијевим натписом. Изнад горњег реда аркада такође је фриз од опека ређаних у облику риблије кости. На фасади јужног дела су исто тако два фриза опека ређаних у облику риблије кости. Један је изнад најнижих, а други изнад средњих аркада. У каснијим обновама после пожара 1711. године такав фриз није примењен.

Отприлике у исто време кад је обнављао игуменарију, 1646. године, Теодосије је обнављао и конак Јужне мале до звонаре (болница). Исту технику рада видимо и на овом конаку: два фриза опека, од којих је доњи у облику риблије кости, а горњи су само косо ређане опеке. Па ту исту технику рада видимо и изнад приземља и првог спрата конака до пирга св. Ђорђа: два фриза опека ређаних у облику риблије кости. Изгледа да је иста група мајстора изводила све ове радове у временском размаку од 1639. до 1652. године.¹⁴ *Дакле, читавих дванаест година Теодосије је радио на целокупној обнови хиландарских конака.*

Усвојивши овакав ритам аркада горњег спрата северног дела игуменарије, Теодосије је поставио основе и одредио правац изградње у обнови после пожара 1711. године.

Као што смо видели, у наведеном натпису на каменој плочи параклиса св. Саве каже се да је обнова параклиса изведена 1779. године, пошто су старе келије на овоме месту изгореле. Ако су келије у северном делу игуменарије за време Теодосија постојале, оне су могле да буду само на овоме спрату. То се види и по данас сачуваним прозорским отворима у спољном зиду према башти. Прозора за евентуалне келије у нижем делу нема у овоме зиду. Ту се налазе свега три отвора, као за подрумске просторије.

Дакле, можемо да закључимо да је северни део игуменарије за време Теодосија имао само један спрат са келијама, а да је јужни део имао два спрата. Веома је важно и то да су те келије биле решаване једноставно, низом просторија, и то уза спољни зид према башти, *а да је игуменарија имала отворене аркадне тремове у то време.* То је онај период када је у Хиландару још увек општежитељно уређење и када њиме управљају игумани. Зато келије у своме распореду просторија нису

¹⁴ С. Ненадовић, *Хиландарски конаци*, сл. 8, 9 и 10, стр. 225, 226 и 227.

имале ни кухиње, ни оставе за смештај и чување животних намирница.

Реконструкцијом стања из времена игумана Теодосија решили смо још један проблем. У нашој стручној литератури често се чује да Хиландар има средњовековни изглед и да лаки дрвени хиландарски еркери потичу још из средњег века. На игуменарији данас постоје таква два еркера: један је троспратан, а други је двоспратан (сл. 14). Оба еркера су са дворишне стране.

Ми смо већ у расправи о изградњи хиландарске Јужне мале показали да су ти еркери из 1784. године.¹⁵ Реконструишући дворишни изглед игуменарије у време Теодосијеве обнове, такође смо показали, *да они не припадају томе времену*. То питање ће боље бити осветљено кад будемо приказали њену обнову после пожара 1711. године.

3. Пожар 1711. године и стање после пожара

Порфирије Успенски каже да су 1711. године изгореле само келије јужног дела, тј. оног ближег саборном храму.¹⁶ У натпису изнад улаза у параклис св. Саве каже се да су изгореле келије у низу.¹⁷ Откуда ова разлика није нам познато. Сама чињеница да се после пожара приступило обнови и северног и јужног дела игуменарије говори у прилог томе да су све њене келије изгореле.

Није тешко замислити како је изгледао пожар 1711. године. Све таванске конструкције у игуменарији биле су дрвене. Исто тако и сви унутрашњи преградни зидови били су од танких бондручних конструкција. Сви кровови су били дрвени. Такође и подови и столарија. Осим тога, за загревање просторија у зимским месецима келије су имале оставе за смештај дрвета, тзв. дрварнике. Зато су све келије имале посебне димњаке, који су били зидани. Према досадањим испитивањима Хиландара могло се утврдити да је зидање димњака увек носило у себи и могућност изазивања пожара. Они нису били изоловани од дрвених конструкција. Напротив, димњаци тешки и по више тона почивали су на танким бондручним зидовима. Осим тога, био је обичај да се греде тавањаче наслањају на димњаке, ако случајно по свом положају дођу према димњаку. Много таквих нагорелих тавањача је пронађено, а много њих је изазвало пожаре у Хиландару.

Кад је избио пожар, све те дрвене конструкције су изгореле. Кров се сигурно срушио под теретом тешких камених плоча, које су пале доле у подрумске просторије и добрим делом их затрпале. Том приликом можда су делимично порушени и неки делови пуних зидова. Ово се односи нарочито на аркаде дворишног зида.

Овакво стање игуменарије траје прилично дуго: све до 1777. године, дакле читавих 66 година. Да ли је неко предузео нешто да бар привремено заштити зидове, тешко је веровати.

Ово поготово што је Хиландар већ 1722. године задесила још већа несрећа, јер су му изгорели сви конаци, заједно са библиотеком, од пирга св. Саве до пирга св. Ђорђа. И, као што смо видели, и тамо се до првих обнова чекало веома дуго, све до 1784. године, дакле читаве 62 године. *Хиландар је у то време изгледао тужно: рушевине и на северној и на јужној страни.*

4. Обнова игуменарије после пожара 1711. године, односно процес обнове од 1777. до 1779. године

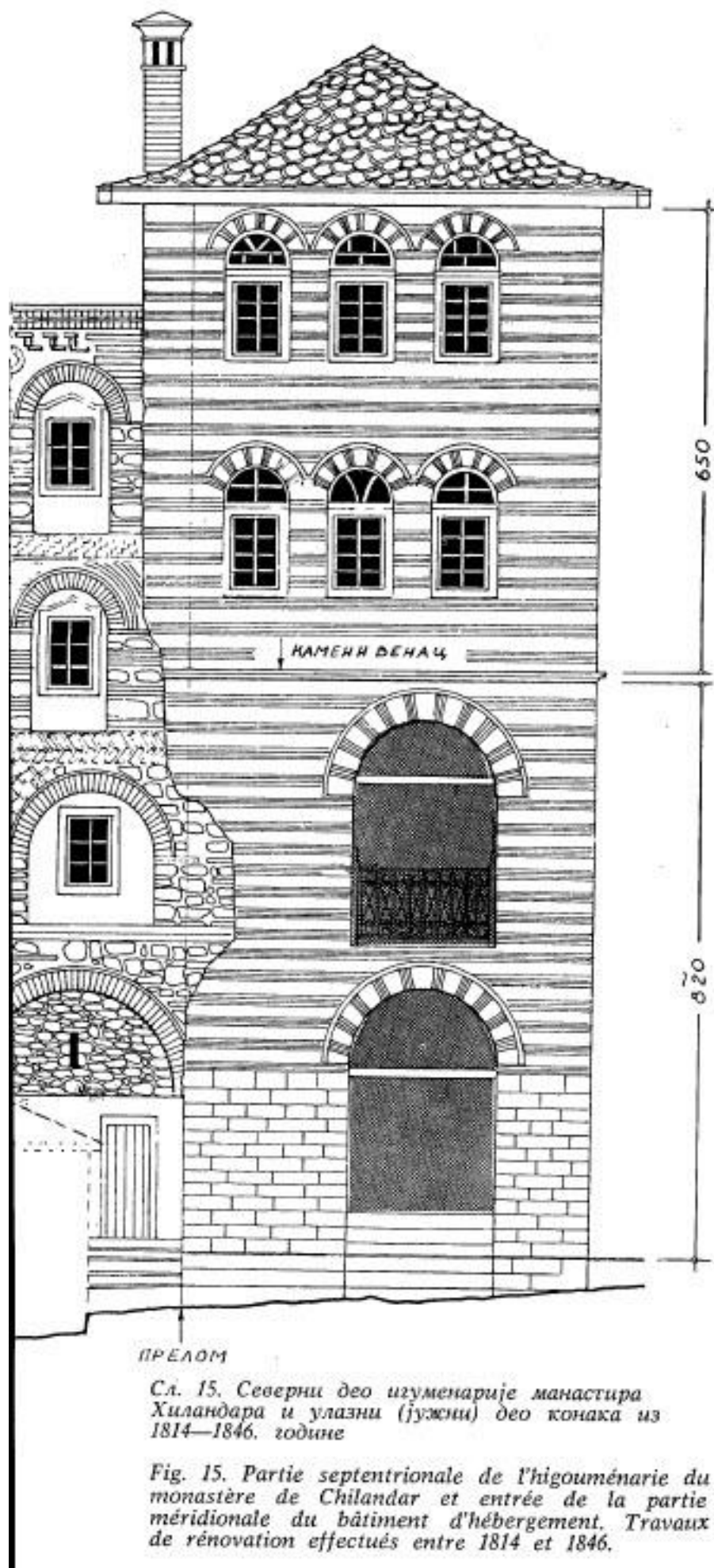
Може се рећи да је обновом 1777—1779. игуменарија коначно добила данашњи унутрашњи распоред келија, затим оба параклиса и данашњи изглед дворишне фасаде. Она је тада добила и дрвене тремове на спољном зиду према башти, али они нису задржали изглед који су имали, већ су сви тремови на тој страни из 1974. године.

У погледу личности које учествују у тој обнови, као што смо видели, има доста података. Знамо чак и одакле су људи чијим су новцима изведени ти радови. Такође и време обнове је одређено, те ту не видимо никакве проблеме. О мајсторима, као и обично, не знамо ништа, а исто тако ни о протомајстору, мада његову личност у овоме случају треба нарочито упознати.

Главни проблем у овој обнови представљала је денивелација између северног и јужног дела, као и нејединствена обрада дворишне фасаде. Ко је дошао на идеју да ту денивелацију раздвоји убацивањем спратне цркве са два параклиса, св. Саве и св. Димитрија, ми не знамо. Можда је то била замисао игумана, а можда и протомајстора. У сваком случају, њему припада и пројектовање и реализација. Ово је била изванредна идеја, која је исто тако вешто остварена. На игуменарији је све повезано у једну стилску целину: оно што је остало од обнове игумана Теодосија, црква са оба параклиса, још један назидани спрат келија изнад јужног дела и још два назидана спрата изнад северног дела (сл. 14).

Узимајући у обзир године које се налазе на дворишној фасади испод завршног венца на северном делу, затим испод завршног венца параклиса св. Саве и испод стрехе еркера на јужном делу, процес обнове изгледао би овако:

Најпре су назидана оба спрата (трећи и четврти) изнад северног дела, 1777. године. После тога саграђени су параклиси, 1778. године. Најзад је назидан последњи спрат изнад јужног дела, 1779. године. Међутим, у изградњи цркве св. Саве и св. Димитрија, у натписима који се налазе изнад врата увек се спомиње 1779. година. Мислимо да су на спољним зидовима године завршетка зидања, а у параклисима године коначне обраде унутрашњости, тј. живописања.

Но, осим ових година, веома важан податак о процесу грађења су две спојнице између цркве и њених суседних делова. Оне су врло карактеристичне, јер док је спојница између цркве и северног дела сасвим равна, спојница између цркве и јужног дела је неравна, а нарочито у доњем делу према параклису св. Димитрија (сл. 14).

Црква и спратови северног дела нису зидани истовремено, што се види и по различитим годинама. Најпре су сазидани спратови северног дела и завршени према цркви. Међутим, та равна спојница наставља се и у доњем делу, за који смо казали да припада обнови игумана Теодосија. То би био озбиљан доказ против нашег тврђења. Но, треба уочити да стара обрада фасаде, карактеристична за Теодосијево време, иде само до висине половине еркера. Ту се фриз са опекама у облику рибље кости губи и почиње зидање својствено горњим спратовима. Очигледно је да се тај део Теодосијеве градње пре ове обнове срушио, па је сада обновљен нешто различитом техником зидања.

Пошто је северни део игуменарије завршен 1777, грађење цркве је почето 1778. године. Међутим, ту су настале извесне тешкоће око уклапања њеног дворишног зида у обрушене дворишне делове зида јужног дела. Због тога је та спојница сасвим неправилна. Том приликом су порушена вероватно и она два лучна отвора за које смо претпоставили да су постојали, а можда је до њиховог рушења дошло још раније.

Најзад, 1779. године назидан је и последњи спрат јужног дела.

Током ове обнове, на зиду према башти према оба последња спрата и на јужном и на северном делу, направљени су отворени дрвени тремови (сл. 12). С последњег спрата у келије се улазило с тога трема. Иста диспозиција сачувана је до данас. Те келије грађене су већ за ново идиоритмијско уређење у манастиру. Осим спаваћих соба, оне имају и кухиње, као и оставе за чување намирница. На трећем (претпоследњем) спрату северног дела задржан је још увек распоред просторија као код општежитељног уређења, са средњим ходником по средини и просторијама дуж спољних зидова. У односу на ону још старију градњу Теодосијевог времена, са отвореним тремовима према дворишту, ово је био много рационалнији начин. Исто тако и на јужном делу, према башти, два последња спрата добила су дрвене тремове.

У време ове обнове, на северном делу игуменарије, према башти, није био саграђен трећи (најнижи) трем, који данас постоји (сл. 11). У прошлости игуменарије тај трем, изгледа, није никада постојао. У време ове обнове није постојао ни на јужном делу, али је он ипак касније саграђен.

Изградња келија на последња два спрата северног дела захтевала је и техничку дораду великих луком засведених отвора на двориш-

¹⁵ С. Ненадовић, *Хиландарски конаци*, сл. 8 и 9, стр. 225 и 226.

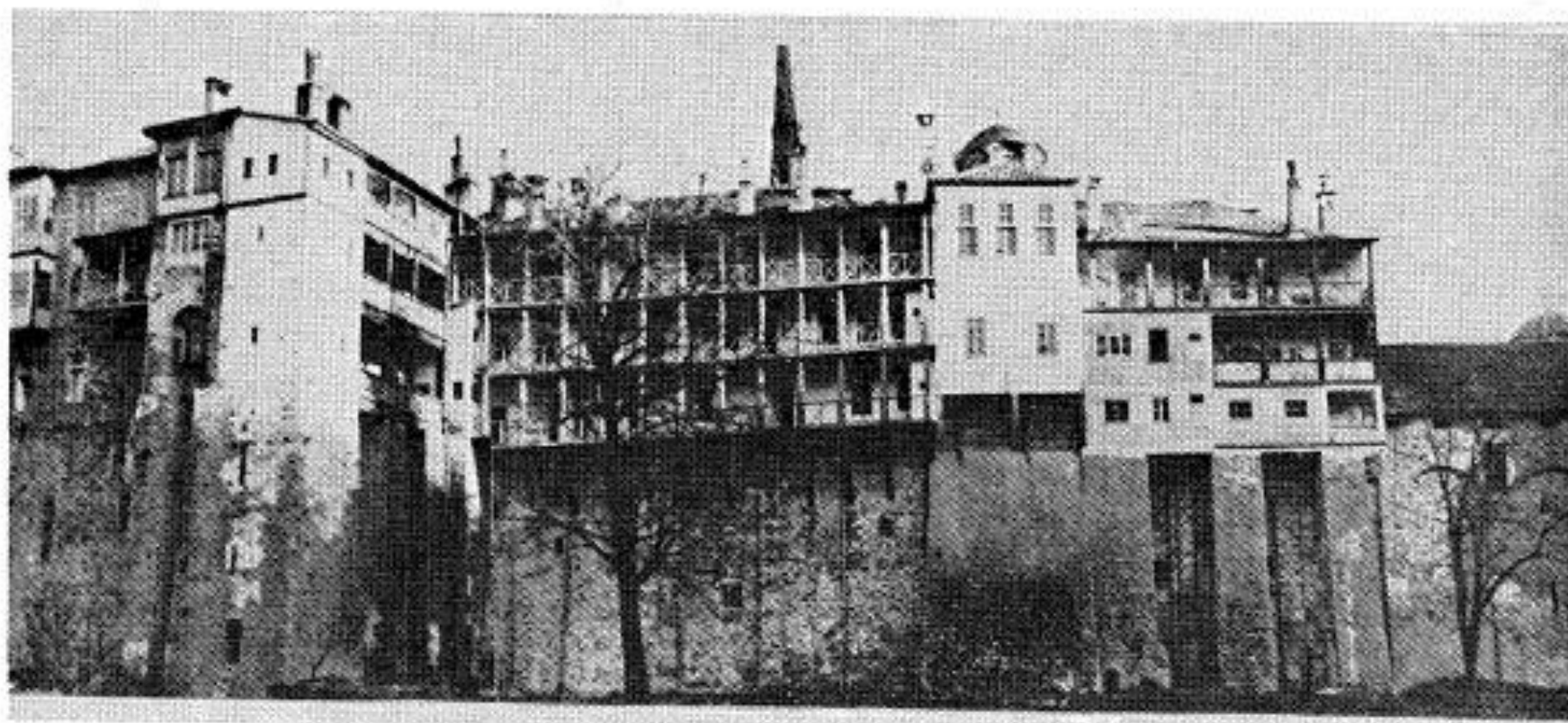
¹⁶ Порфирије Успенски, *нав. дело*, 8.

¹⁷ Љ. Стојановић, *нав. дело*, књ. V, бр. 8530.

Сл. 16. Данашњи дворшани изглед игуменарије манастира Хиландара. Десно од игуменарије је улазни део конака из 1814—1846. Снимак Д. Кажића из 1960. године

Fig. 16. Aspect actuel de l'higouménarie du monastère de Chilandar face à la cour. A droite de l'higouménarie se trouve la partie d'entrée du bâtiment d'hébergement dont la construction dura de 1814 à 1846. (Vue prise en 1960 par D. Kažić)

← — ИГУМЕНАРИЈА — →

Сл. 17. Данашњи спољни изглед игуменарије манастира Хиландара према манастирској башти. Десно се види део старе грнџарије, а лево део конака из 1814—1846. године

Fig. 17. Aspect extérieur de l'igouménarie du monastère de Hilandar face au jardin du monastère. A droite on voit une partie de l'ancien réfectoire et, à gauche, une partie du bâtiment d'hébergement, construit entre 1814 et 1846.

Сл. 18. Детаљ дворшине фасаде оног дела игуменарије манастира Хиландара који припада периоду игумана Теодосија (из 1639). Снимак Д. Кажића из 1960. године

Fig. 18. Façade sur cour de l'igouménarie du monastère de Hilandar, partie du bâtiment rénové sous l'igoumène Théodose en 1639, détail. (Vue prise en 1960 par D. Kažić)

ној фасади, који су задржани да би се постигла јединствена и хармонична архитектура. Такви велики отвори у келијама за становање, које су имале сразмерно мале спаваће собе, нису били погодни за постављање прозора, јер их је било тешко застаклити. Због тога су једноставно зазидани танким зидовима, у које су убачени правоугаони прозори. Та два последња спрата нису имала никада отворене аркадне тремове према дворишту. То је оно време рационалнијег грађења у Хиландару, што смо уочили и код обнове изгорелог конака јужне мале 1784. године.

Због сврсисходног коришћења простора, овом приликом зазидани су на исти начин и полукружни отвори аркадног трема Теодосијеве игуменарије. Међутим, због постојања оног пуног средњег зида, који није рушен, добијене су сразмерно уске просторије. Али то у оваквој манастирској адаптацији, кад су се обични монаси задовољавали и минимумом простора за боравак, није представљало никакав недостатак.

У овој обнови, остаје да још мало разјаснимо питање постанка еркера. Испод године 1779, на троспратном еркеру јужног дела уписана је и година 1891. Јасно је да се прва година односи на зидање последњег спрата игуменарије, али није јасно на шта се односи ова друга (сл. 14).

Овај троспратни еркер могао је бити сазидан већ 1779. године, истовремено са зидањем спрата. У Јужној мали, на конаку до пирга св. Ђорђа, оба дворишна еркера направљена су 1784. године. Дакле, временски, а и стилски, они потпуно одговарају једни другима. Овај троспратни еркер, као што смо видели, није функционално уклопљен у распоред келије најнижег спрата. Он је на ту келију једноставно накалемљен. Међутим, оба горња спрата су несумњиво пројектована заједно с унутрашњим просторијама. То се види и код двоспратног еркера на северном делу игуменарије. Због тога верујемо да се година 1891. односи само на извесне поправке, а да те године еркери нису зидани.

5. Стање игуменарије у XIX и XX веку

После великих радова из 1777—1779. године, на игуменарији у XIX веку нису извођени радови, којима би се њено стање битно мењало. Најважнији посао започет је 1821. године, али не на њој, већ је зидан конак до ње. Међутим, овај конак требало је повезати са игуменаријом и то повезивање види се данас на обема грађевинама. Наиме, на њиховом споју уочава се једна веома неправилна вертикална спојница, од кровног венца па до најнижег подрумског лучног отвора. Баш на томе месту дворишна фасада игуменарије показује прелом, па би се рекло да се северни део игуме-

нарије простирао још даље. За колико, не знамо. Када је одлучено да се гради нов велики и вишеспратни конак, северни део игуменарије је нешто порушен, па је уз њега призидан, уклапајући се по неправилној спојници, прилазни део новог конака (сл. 14, 15).

Нови конак везан је са игуменаријом по спратовима, хоризонтално или вертикално, јер игуменарија није имала свој заједнички нужник. Он је сазидан уз нови конак са спољне стране према башти, па је служио и монасима настањеним у игуменарији.

Крајем XIX века, дакле једно 120 година после обнове, неки делови игуменарије почели су да пропадају, па су ради њиховог обезбеђења дозидани тешки ступци према јужном делу, са спољне баштенске стране, као и контрфор према цркви св. Саве и св. Димитрија (сл. 10). Изнад стубаца је сазидан најнижи трем према другом спрату.

У првој половини XX века спољни тремови према башти дотрајавају. На северном делу трем према трећем спрату скоро потпуно пропада. Од њега остаје само мањи средњи део. Трем четвртог спрата затвара се застакљеним прозорима (сл. 11). Сличне преправке изводе се и на тремовима јужног дела.

Све поправке су углавном примитивне. Мајстори немају неко веће знање, а ради се и са лошим материјалом. Све су то били прави крпежи, којима је та спољна страна према башти скоро унакажена.

Године 1960. почиње се најпре с обезбеђењем оног дела параклиса, св. Саве и св. Димитрија, испод кога је још раније сазидан камени контрфор. То се врши армираним бетоном, а припрата параклиса мења мало свој из глед, углавном због новог распореда прозора (сл. 10). Најзад због дотрајалости тремова и северног и јужног дела, што је представљало велику опасност по животе монаха, сви стари тремови су порушени и испред сва три горња спрата направљени су 1974. године нови тремови на већ описани начин (сл. 10). Овим новим тремовима само је донекле реконструисано стање које је било у једном краћем периоду последње обнове игуменарије.

Закључак

Од времена кад је краљ Милутин, крајем XIII и почетком XIV века, сазидао данашњу хиландарску цркву, кроз цео средњи век, па затим и турски период, на њој су извршене мале, скоро сасвим незнатне промене, ако изузмемо дозиђивање њеног спољног нартекса. На мањем броју хиландарских грађевина, као што су стара трпезарија или пиргови св. Саве и св. Ђорђа, призидани су или уграђени нови објекти, али се оно најстарије од њих ипак сачувало. Нове градње у пирговима чак нису много измениле њихову средњовековну структуру.

Међутим, са хиландарским грађевинама за становање, као што смо већ рекли, догађало се друго. Ниједна грађевина, чак ни из млађег Милутиновог периода, није се сачувала ни у толикој мери да наслутимо њене основне облике и архитектуру. О периоду грчког Хиландара и Хиландара св. Симеона Немање и св. Саве, поготово не може бити ни речи. Не само што су нам тамна ова најстарија времена, већ нам је непознато и све оно што се дешавало са тим грађевинама до средине XVII века. Тек од тада почињемо да сагледавамо поновно израстање Хиландара из рушевина, јер, као што смо видели и на грађевинама Јужне мале и на игуменарији, Хиландар је средином XVII века био скоро рушевина. Могао би човек да се запита да ли је било бар неке добре грађевине у којој су монаси могли да станују? Можда је то био онај конак са северне стране до пирга св. Саве, чије је приземље саграђено 1598. године.

Проучавајући постанак хиландарске игуменарије зашли смо опет у онај старији период Хиландара из XIV века, јер смо утврдили да се у то време најстарија грађевина није налазила на целом пространству данашње игуменарије. Она је била само на њеној јужној половини. Тиме смо дали и један податак о простирању манастира у то доба.

Даље, повезујући време обнове игуменарије с обновом конака Јужне мале, могли смо да уочимо сличност стања и истоветност метода рада. Све је то било обједињено кроз личност игумана Теодосија, ктитора игуменарије и игумана у чије се време вршила обнова грађевина Јужне мале, као и кроз извођаче радова, тадашње мајсторе, који су веома добро

познавали византијску технику грађења. И још једном, због истог начина рада, претпоставили смо да је и обнова мале трпезарије, између пирга св. Ђорђа и „скривница“ иза старог музеја, такође дело истог игумана Теодосија.¹⁸

Последњом обновом игуменарије, као и обновом игумана Теодосија, доказали смо да хиландарски еркери на игуменарији не могу бити старији од 1779. године. И њих смо могли да повежемо временски с дворишним еркерима конака Јужне мале до пирга св. Ђорђа, који су зидани 1784. године. Најзад, ове две обнове такође се могу везати и за исте личности, јер пет година после обнове игуменарије из 1777—1779, односно 1784. године, завршава се и обнова конака до пирга св. Ђорђа.

У обема обновама могли смо да уочимо и исте промене које су настале у рационалнијем грађењу, односно коришћењу простора. Док су се те обнове уклапале у ранији стил грађења, мада са извесним новинама које су унесене у декоративни систем, у погледу коришћења простора прихваћен је много рационалнији начин од онога старог из XVII века. Отворених аркадних трмова нема више. Чак се и стари трмови зазиђују и претварају у просторије за становање. Али ипак, грађењем нових дрвених отворених трмова на супротним странама од аркадних побољшавани су услови становања и живота монаха у овим вишеспратним зградама.

¹⁸ С. Ненадовић, *Нови подаци о „старој трпезарији“ у Хиландару*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије XVII (1985) 37—43.

Higouménarie du monastère de Chilandar avant et après l'incendie de l'année 1711

SLOBODAN NENADOVIĆ

Par l'higouménarie du monastère de Chilandar on désigne le bâtiment qui s'étend entre l'ancien réfectoire de l'époque du roi Miloutine (ou plutôt de celle de Némania) et le bâtiment d'hébergement, dont les travaux de construction durèrent de 1814 à 1846 (fig. 1).

Ce bâtiment doit son nom au fait que les higoumènes et les prohigoumènes y résidaient.

La construction de l'higouménarie fait l'objet de plusieurs inscriptions. Sur le mur de celle-ci face à la cour, une inscription en grec, formée de briques encastrées, posées à plat, dit qu'elle a été rénovée sous l'higoumène Théodose en 7148 (c'est-à-dire en 1639/40) (fig. 13). La seconde inscription par ordre chronologique figure sur une plaque en pierre encastrée dans le mur face à la cour, mais du côté intérieur du troisième

étage où on lit, en plus de la date (année 7160, c'est-à-dire 1652) (fig. 2), que le kitor en fut l'higoumène Théodose. La troisième inscription est gravée dans une plaque encastrée dans le mur face à la cour, audessus du premier étage. Elle nous informe que l'higouménarie fut rénovée sous l'higoumène Victor en 1652. La quatrième donnée, formée de briques encastrées audessous de la corniche du mur face à la cour, tout près du bâtiment d'hébergement bâti entre les années 1814 et 1846 (fig. 14) concerne la construction de 1777. La cinquième inscription n'est constituée que par la date: année 1778, figurant sur une plaque de pierre qui est encastrée audessous de la corniche de l'église de SaintSava et de SaintDimitri (fig. 14). La sixième inscription se trouve sur un encorbellement s'avancant

en saillie sur trois étages. On y lit deux dates superposées: en haut l'année 1779 et en bas l'année 1891.

En plus de ces inscriptions, une plaque de pierre placée audessus de la porte d'entrée du parecclésion de saint Sava, du côté extérieur, contient une longue inscription sur la construction du parecclésion, sur ses ktitors et sur la rénovation des cellules incendiées. L'inscription date de 1779. Une inscription similaire, elle aussi de l'année 1779, figure audessus de la porte du parecclésion dédié à saint Dimitri (fig. 4).

Toutes ces données nous informent que l'higouménarie actuelle est le résultat de plusieurs phases de construction s'échelonnant sur plusieurs époques et qu'en 1771, selon les dires de Porphyre Uspenski, elle fut incendiée.

L'higouménarie actuelle peut être divisée en trois parties: partie sud, partie nord et église comprenant les parecclésions dédiés à saint Sava et saint Dimitri (fig. 14).

Les parties sud et nord ont des caves qui sont séparées par un mur. La hauteur de la cave de la partie nord est divisée par un plancher, si bien que, comparée à la cave de la partie sud, elle comporte une sorte de mezzanine (fig. 5, 6). La partie sud est superposée par trois étages audessus de la cave, la partie nord aussi, mais si l'en, compte la mezzanine, celle-ci en a quatre (fig. 7, 8, 9). Le niveau des planchers de ces étages n'est pas le même, celui de la partie nord étant supérieur à celui de la partie sud d'un mètre 20.

L'église avec ses parecclésions a été construite audessus de la cave de la partie sud, mais au fond, entre la partie nord et la partie sud du bâtiment (fig. 14).

Sur la base d'une analyse de l'espace occupé par l'ensemble du bâtiment, ensuite, sur la base

d'une analyse technique des murs, ainsi que sur la base des données susmentionnées sur les travaux de construction, on peut conclure ce qui suit:

1. L'higouménarie la plus ancienne, celle du XIVe siècle n'occupait que la partie méridionale de l'actuelle higouménarie. Les parties face à la cour, de même que celles orientées vers le nord avaient été presque rasées avant la rénovation entreprise par l'higoumène Théodose.

2. L'higoumène Théodose a rénové l'higouménarie démolie, d'abord sa partie nord en 1639/40, ensuite sa partie sud en 1652. A cette époque l'higouménarie présentait, face à la cour, l'aspect que nous avons reconstitué (fig. 13).

3. L'higouménarie de l'higoumène Théodose ainsi rénovée fut incendiée en 1711 et les décombres attendirent près de 65 ans une nouvelle rénovation.

4. En 1777 et en 1779 l'higouménarie fut rénovée d'une manière imposante: c'est alors que furent construits l'église comprenant deux parecclésions, dédiés, l'un à saint Sava et l'autre à saint Dimitri, deux étages comportant des logements audessus de la partie nord du bâtiment et un étage comportant également des logements audessus de la partie sud du bâtiment (fig. 14, 16).

5. L'aspect de l'higouménarie face au jardin changea plusieurs fois. De ce côté le bâtiment avait des galeries en bois et ces changements d'aspect sont représentés sur nos dessins (fig. 10, 11, 12).

6. Dans le processus de construction des cellules on peut très bien suivre les changements qui se produisaient dans l'aménagement intérieur du monastère dépendant de l'évolution du régime monastique où les cénobites cédaient la place aux idyorrythmes.